

ANTICKÉ REÁLIE

SESTAVIL A SEPSAL

PETR BŘEZINA

**PLZEŇ
L. P. 2000**

© Petr Březina, 2000

Tento dokument je volně šířen výhradně v elektronické podobě (ve formátu PDF). Můžete si jej vytisknout pro vlastní potřebu. Můžete jej také distribuovat, ale pouze v nezměněné elektronické podobě, a to zdarma.

OBSAH

Úvodní slovo	5
Jména	7
Čas	9
Úřady	12
Vojsko	16
Výchova a vzdělání	19
Tělesná kultura	21
Hry a zábavy	24
Náboženství a mytologie	27
Přehled literatury	33
Přehled dějin	43
Použitá literatura	45

ÚVODNÍ SLOVO

Tento apograf chce přiblížit ve stručné míře tzv. reálie o antickém životě. Každá kapitola sestává ze dvou částí — jedna je věnována světu starověkého Řecka, druhá světu starověkého Říma; hlavním záměrem bylo ovšem přinést poučení o světě římském, kdežto řecké reálie byly sem pojaty pro úplnost. Je to v podstatě soubor mých referátů připravených na základě maturitních okruhů z latinského jazyka, platných pro plzeňské Církevní gymnázium; tím je dán rozsah i výběr jednotlivých témat. Údaje k tématům jsem převzal z publikací uvedených v seznamu použité literatury.

Pro lepší orientaci v historických i literárních souvislostech byly na konci apografu jako příloha připojeny přehled historický a přehled literární. V přehledu dějin jsem data jednotně upravil podle Pečírkových Dějin pravěku a starověku. Přehled literatury podává toliko seznam nejvýznamnějších antických spisovatelů a jejich děl, jejichž názvy jsou leckdy opatřeny stručným obsahem, ponejvíce převzatým ze Stiebitzových Stručných dějin řecké, respektive římské literatury; při datech narození a úmrtí spisovatelů jsem se řídil údaji v Encyklopedii antiky.

V otázkách českého pravopisu slov označujících reálie antického života jsem postupoval takto: Slova uvedená v pravopisném slovníku školního nebo akademického vydání Pravidel českého pravopisu z roku 1993 jsem přebral v té podobě; slova uvedená ve Slovníku spisovného jazyka českého (2. vyd. Praha, Academia 1989) jsem rovněž přebral, popřípadě upravil podle nové pravopisné změny z roku 1993. U výrazů neuvedených ve zmíněných slovnících jsem se řídil pravidly o slovech pravopisně počestěných podle Pravidel českého pravopisu z roku 1993; pravopisem původním píše jen citátové výrazy, např. rex sacrorum. Avšak problémy vyvstaly při označování kvantity samohlásek slov neuvedených ve zmíněných slovnících; Pravidla se zde vyjadřují nepříliš jasně. Proto jsem se řídil zpravidla analogií. Pro pravopis antických osobních, místních a obyvatelských jmen jsem použil Seznam antických jmen z akademického vydání Pravidel (Praha, Academia 1993) a zásady tam uvedené. Ve shodě s tímto seznamem tedy neoznačuji délky; ty jsou označeny jen v Přehledu literatury, kde byla z praktických důvodů jména řeckých autorů a jejich děl napsána latinkou. Vlastní jména jsou zpravidla v bohemizované podobě; latinská osobní jména uvedená ve své plné podobě mají však pravopis latinský.

Hojně jsou uváděny latinské i řecké výrazy označující jednotlivé pojmy z antického života, ty jsou v závorkách zásadně v základním tvaru. Slova s označením délek, respektive přízvuků a přídechů jsou psána kurzivně. Délky latinských slov, nikoli však vlastních jmen, byly označeny až na několik výjimek podle osmnáctého vydání Latinsko-českého slovníku od dr. Pražáka, dr. Novotného a dr. Sedláčka (Praha, SPN 1975).

P. B.

JMÉNA

Řecko

K označení jednotlivce ve společnosti stačilo jedno jméno, které se v historických dobách obvykle neopakovalo po otci, nýbrž po dědovi (z otcovy, méně často z matčiny strany). Odkaz na jméno otce nebo rodu prozrazoval snahu po přesnosti, často i zdůraznění aristokratického původu. Od konce 6. stol. př. Kr. bylo v Athénách Kleisthenem zavedeno pro přesné určení osoby (především v úředních textech) označení podle dému (tj. podle bydliště) místo označení podle otce nebo rodu (souvisí se zrušením rodového zřízení). Od 4. stol. př. Kr. převládlo v athénských úředních textech označení osoby současně jak podle dému, tak i podle otce.

Řím

Svobodný římský občan měl původně jen jedno jméno, ale později se vytvořilo pevné schéma tří jmen: *praenōmen* (předejmení nebo jméno osobní; např. Marcus), *nōmen gentīle* (jméno rodové; např. Tullius) a *cognōmen* (příjmení; např. Cicero), která vyžadoval Caesarův zákon z r. 45; ten vyžadoval ještě odkaz na tribus (tj. okres). Někdy se také uvádělo jméno otce a děda (*nepōs* = vnuk). Např. P. Aelius P. f. Ser. Hadrianus = Publius Aelius Publii filius Sergia Hadrianus, tj. Publius Aelius Hadrianus, syn Publia (rovněž Aelia Hadriana), z tribue Sergijské. Sled všech tří jmen byl ustálen, ale nemusela se uvádět všechna; některé významné římské osobnosti známe proto zpravidla pod jménem rodovým (např. P. Ovidius Naso), jiné však naopak pod příjmením (např. M. Tullius Cicero). Postupně kognomina, kterých se později připojovalo i více, zatlačovala prenomina, která byla často vypouštěna. Ve 2. a 3. stol. po Kr. jsou známy případy lidí s několika kognominy, ale i jmény rodovými. Vlivem křesťanství se koncem antiky užívalo opět jediného jména.

Praenōmen: vzdáleně připomíná naše křestní jméno. Otec novorozeně objal, položil na podlahu, potom je zvedl do výše a tím uznal jeho manželský původ. Po osmi devíti dnech mu bylo kolem krku zavěšeno pouzdro (*bullā*) s amuletem (tu nosilo, dokud nebylo prohlášeno za dospělé) a dítě dostalo prenomén, které označovalo osobu uvnitř rodu i rodiny a uvádělo se zpravidla zkratkou; užívalo se sedmnácti prenomín: nejčastěji — *Aulus* (A.), *Gāius* (C.), *Gnaeus* (Cn.), *Decimus* (D.), *Lūcius* (L.), *Mārcus* (M.), *Pūblius* (P.), *Quīntus* (Q.), *Sextus* (S. nebo Sex.), *Tiberius* (Ti. nebo Tib.), *Titus* (T.); vzácněji — *Appius* (Ap.), *Kaesō* (K.), *Māmercus* (Mām.; osky místo lat. *Mārcus*), *Mānius* (M'), *Numerius* (N.), *Servius* (Ser.), *Spurius* (Sp.).

Tato jména někdy vystihovala dobu narození (*Lucius* — za dne, *Manius* — zrána), jindy odkazovala na nějaké božstvo (*Marcus* a *Mamercus* na Marta, *Tiberius* na Tibera) nebo na nějakou zvláštnost (*Gnaeus* — mající strupatou pokožku). Vznesené rody užívaly jen některá jména, určitá jména měli prvorození synové (např. *Appius* v rodě *Klaudiů*); zhanobil-li někdo svůj rod, ten se pak zřekl jeho jména (např. *Klaudiové* přestali užívat *Lucius*).

Nōmen gentīle: označovalo rod, k němuž římský občan patřil; bylo dokonce možno zjistit původ: téměř všechna jména římsko-latinských rodů končila na *-ius* (např. *Tullius*), jména etruského původu končila na *-as* nebo *-a* (např. *Maecenas*).

Cognōmen: sloužilo k rozlišování rodin uvnitř rodu. Původně ho dostávali občané pro nějakou nápadnou vlastnost: *Balbus* (koktavý), *Brūtus* (nemotora, hlupák), *Caesar* (jméno dáno člena Juliů ve vzpomínce na slona, kterého zabil ve 2. punské válce [kartáginské slovo]), *Calvus* (plešatý), *Catō* (chytrý, mazaný), *Catullus* (catulus = mládě, štěně), *Cicerō* (pěstitel cizrny [rostlina podobná hrachu]), *Cincinnātus* (kučeravý), *Crassus* (tlustý), *Dentātus* (zubatý), *Flaccus* (schlíplý, ušatý), *Longus* (dlouhý), *Nerō* (silný, srdnatý [slovo sabin. význ.]), *Nāsō* (nosáč), *Plautus* (ploskonohý), *Rēgulus* (malý král), *Rūfus* (ryšavý), *Scaevola* (levák), *Scipiō* (berla, hůl), *Sulla* (světlovlasý), *Tacitus* (mlčenlivý); nebo jako vyznamenání (např. Cn. Pompeius Magnus). Tyto „přezdívky“ pak přešli i na potomstvo (srov. naše příjmení — Novák, Kučera...). Některé osoby nebo rodiny si připojily ještě jedno příjmení (*suprānōmen*), které odkazovalo na válečný skutek (např. Africanus) nebo na milost některého božstva (např. Felix).

Adoptivní syn: připojil ke jménu adoptivního otce vlastní rodové jméno s příponou *-an*; např. P. Cornelius Scipio adoptoval L. Aemilia Paulla → P. Cornelius Scipio Aemilianus.

Dívky a ženy: měli jen otcovo jméno rodové v ženském tvaru (např. Tullia); bylo-li dcer více, přidala se řadová číslovka (např. Iunia Tertia, zkráceně jen Tertia). Někdy se setkáváme s tvarem ženského jména + „f.“ (= *filia*) + kognomen otce v genitivu (nebo otcovo kognomen bez f., ale také v ženském tvaru), zřídka ženské jméno + genitiv manželova jména, v extrémním případě obé; např. Caecilia Q. Cretici f. Metella Crassi = Caecilia Quinti Cretici filia Metella Crassi, tj. Caecilia Metella, otec: Q. Caecilius Metellus Creticus, manžel: Crassus.

Otroci: Dokud mívali Římané jen jednoho otroka, nazýval se např. Marcipor, Quintipor, Lucipor, což znamená, že je služebníkem (*puer*) Marka, Kvinta nebo Lucia. Později si otroci ponechávali svá původní jména, k nimž byl popřípadě připojen genitiv jména pána + „*servus*“; např. Aphrodisius Ploti C. (= Gai) ser(vus).

Propuštěnec: převzal osobní i rodové jméno svého pána a připojil k nim své původní (cizí) jméno jako příjmení, někdy se před původní jméno dal genitiv pána prenamen a „*libertus*“, např. M. Tullius M. l. Tiro = M. Tullius Marci libertus Tiro.

ČAS

Řecko

Základní časovou jednotkou byl kalendářní den, který Řekové počítali od večera do večera. Světlý den se dělil podle vzoru Orientu od východu do západu slunce na 12 stejných hodin (*ἡ ὥρα*) a noc pro vojenské potřeby na 3 hlídky (*ἡ φυλακή*). Délka jednotlivých částí dne byla různá podle roční doby. Nejstarší pomůckou k měření času byly sluneční hodiny (*ὁ γνώμων*), které byly pravděpodobně přejaty od Babyloňanů, ačkoli za jejich vynálezece byl považován Anaximandros. Vodní hodiny (*ἡ κλεψύδρα*) jsou původu řeckého; užívalo se jich mimo jiné k vyměření času řečníkům na soudě.

Kalendář: Řekové měli lunisolární kalendář, jehož základem byl lunární rok o 12 měsících s 29 nebo 30 dny. Lunární rok o 354 dnech se s rokem solárním vyrovnával vkladným měsícem v určitém cyklu, který nebyl všude stejný. Začátek roku i názvy měsíců se v každé obci lišily. V Atice začínal rok zhruba v polovině července; měsíce se nazývaly následovně: 1. *ὁ ἑκατομβαιών* (červenec—srpen), 2. *ὁ μεταγειτριών* (srpen—září), 3. *ὁ βοηδρομιών* (září—říjen), 4. *ὁ πυανειμιών* nebo *πυανοπιών* (říjen—listopad), 5. *ὁ μαμακτηριών* (listopad—prosinec), 6. *ὁ ποσειδεών* nebo *ποσιδεών* (prosinec—leden), 7. *ὁ γαμηλιών* (leden—únor), 8. *ὁ ἀνθεστηριών* (únor—březen), 9. *ὁ ἔλαφηβολιών* (březen—duben), 10. *ὁ μουνυχιών* (duben—květen), 11. *ὁ θαργηλιών* (květen—červen), 12. *ὁ σκιροφοριών* (červen—červenec).

Dny v měsíci se počítaly ve třech dekádách, nazývaných podle přibývání, úplňku a ubývání měsíce, např. druhý den v úplňku je 12. dnem v měsíci. V době helénistické se rozšířil kalendář makedonský, v němž se dny počítaly v měsíci průběžně.

Datování: nebylo jednotné; především se datovalo podle nejvyšších funkcionářů, kteří se nazývali eponymové (*ὁ ἐπώνυμος* = ten který dává jméno, tj. podle něž je označen rok) — v Athénách to byl archón, ve Spartě první z eforů. Jediné všem Řekům společné bylo datování podle olympiád (*ἡ Ὀλυμπιάς*), což znamenalo čtyřleté období mezi jednotlivými olympijskými hrami, podle báje založenými Herakleem; slavily se k Diově cti v jeho posvátném okrsku Altis v Olympii v srpnu nebo září. 1. olympijské hry byly dodatečně stanoveny na rok 776 př. Kr. — ten je tedy epochou (= počátkem) éry olympiád; v roce 393 po Kr. byly olympijské hry zrušeny císařem Theodosiem, obnoveny byly roku 1896 zásluhou Pierra de Coubertina. Datování podle olympiád existovalo již v klasické době, ale ve větší míře se ho užívalo až později.

Poněvadž v antice rok většinou nezačínal po zimním slunovratu, musíme — především v řeckých dějinách — udávat rok lomeným číslem; např. Solon byl archontem roku 594/3 př. Kr., tj. v 2. pol. r. 594 a v 1. pol. r. 593.

Řím

Den: byl hlavní časovou jednotkou. Na venkově se stávalo s rozbřeskem, po oběti bohům začínala práce, která byla přerušena polední přestávkou na oběd a končila večerí. Monotónní dny byly přerušeny oslavami rodinných svátků. Ve městě se stávalo při východu slunce. Otec rodiny přijal pozdrav svých dětí a otroků a klienti šli pozdravit své patrony. V této

době se jedlo první denní jídlo — snídaně (*ientāculum*). Dopoledne bylo vyhrazeno práci. V poledne byla přesnídávka (*prandium*) a krátký odpočinek. Kdo neměl odpoledne již nic na práci, věnoval se četbě, studiu, gymnastice či navštívil lázně. Mezi 16. a 17. hodinou začínalo hlavní denní jídlo (*cēna*), které se často protáhlo až do pozdních nočních hodin.

Co se týče času, stačilo Římanům ve starších dobách, že konzulův hlásný ohlásil poledne. První sluneční hodiny byly přivezeny do Říma roku 263 př. Kr., avšak ty ukazovaly nesprávný čas, poněvadž byly postaveny pro jinou zeměpisnou polohu. Až roku 164 př. Kr. dostal Řím „své“ hodiny. Světlý den se dělil na 12 stejných hodin (*hōra*) a noc na 4 hlídky (*vigilia*). Pevně bylo stanoveno jen poledne (*merīdiēs*) a půlnoc (*media nox*), ostatní záviselo na roční době. Kalendářní den počítali Římané od půlnoci do půlnoci.

Kalendář (*fāstī*): U Římanů měl rok v nejstarších dobách 10 měsíců — začínal březnem a končil prosincem —, pak byl vložen leden a únor. Rok tehdy sestával z 355 dní a začínal březnem. Každé dva roky se vkládal po 23. únoru měsíc střídavě o 23 a 22 dnech (*mēnsis intercalāris* nebo *intercalārius*), aby se kalendářní rok vyrovnal se slunečním. Nedůsledným vkládáním byl kalendář uveden ve zmatek, který byl definitivně odstraněn, když roku 46 př. Kr. provedl C. Iulius Caesar opravu kalendáře; tento rok — *annus cōnfūsiōnis ultimus* — měl 445 dní, aby se měsíce a svátky uvedly v soulad s ročními dobami. Oprava spočívala dále v tom, že Caesar zavedl solární rok s 365 dny, přičemž se jednou za 4 roky vkládá přestupný den (*diēs intercalāris* nebo *bis sextus*) po 23. únoru; začátek roku stanovil na 1. leden, poněvadž tento den byl od roku 153 př. Kr. začátkem úředního roku konzulského. Takovýto kalendář nazýváme juliánský. Roku 1582 dostal od papeže Řehoře XIII. drobnou úpravu pod jménem gregoriánský kalendář.

Jména měsíců římského kalendáře jsou: *Iānuārius* (*Iān.*, leden), *Februārius* (*Febr.*, únor), *Mārtius* (*Mārt.*, březen), *Aprīlis* (*Apr.*, duben), *Māius* (*Mai.*, květen), *Iūnius* (*Iūn.*, červen), *Iūlius* (*Iūl.*, červenec), *Augustus* (*Aug.*, srpen), *September* (*Sept.*, září), *Octōber* (*Oct.*, říjen), *November* (*Nov.*, listopad), *December* (*Dec.*, prosinec).

Původní měsíc *Quīntilis* byl na počtu Caesarovu nazván *Iūlius*, podobně původní *Sextilis* dostal nové jméno *Augustus* na počest císaře Augusta.

Určení dne v měsíci: Jednotlivé dny nepočítali Římané od prvního dne měsíce do posledního, nýbrž podle tří hlavních dní každého měsíce. Byly to: *Kalendae* (zkratka *K.*, *Kal.*) = první den v měsíci, *Nōnae* (zkratka *Nōn.*) = 5. nebo 7. den v měsíci, *Idūs* (zkratka *Id.*) = 13. nebo 15. den v měsíci. Nony připadaly na 7., idy na 15. den v měsících: *Martius*, *Iulius*, *Maius*, *October* (pamatuj MILMO), v ostatních na 5. a 13. K těmto třem jménům se připojovala jména měsíců jakožto adjektivní přívlastky a datum se vyjadřovalo ablativem, např. *Kalendis Ianuariis* = 1. ledna, *Nonis Februariis* = 5. února, *Idibus Martiis* = 15. března. Ostatní dny určovali Římané tak, že odčítali od nejbližšího z těchto tří hlavních dní. Den před nimi přímo předcházející byl označován slovem *prīdiē* (zkratka *prīd.*) spojeným s akuzativem jména hlavního dne a adjektiva označujícího měsíc, např. *prīdie Kalendas Apriles* = 31. března, *prīdie Nonas Iunias* = 4. června, *prīdie Idus Octobres* = 14. října. Dny zbývající byly označovány výrazem *ante diem* (zkratka *a. d.*) spojeným s akuzativem číslovky řadové, ak. hlavního dne a ak. adjektiva označujícího měsíc. Při odečítání od nejbližšího dne byl započítáván i tento den, i den, který měl být určen (*terminus ā quō i terminus ad quem*), např. 25. ledna je 8. den před kalendami únorovými = *ante diem octavum Kalendas Februarias*.

Aby v přestupném roce nemusilo být měněno obvyklé označení dní před přestupným dnem, vloženým po 23. únoru, předcházejících, byl přestupný den označován *a. d. bis sextum Kal. Mārt.*

Praktický návod k výpočtu zpaměti:

a) Převádíme-li římské datum na naše, připočteme

α) k nonám a k idám jeden den,

β) při kalendách k počtu dní předcházejícího měsíce dva dny

a od získaného čísla odečteme počet dní římského data:

a. d. VI. Non. Mai.: $(7 + 1) - 6 = 8 - 6 \rightarrow 2.$ května,

a. d. IV. Id. Aug.: $(13 + 1) - 4 = 14 - 4 \rightarrow 10.$ srpna,

a. d. IV. Id. Mart.: $(15 + 1) - 4 = 16 - 4 \rightarrow 12.$ března,

a. d. VII. Kal. Dec.: $(30 + 2) - 7 = 32 - 7 \rightarrow 25.$ listopadu,

a. d. VII. Kal. Ian.: $(31 + 2) - 7 = 33 - 7 \rightarrow 26.$ prosince.

b) Převádíme-li naše datum na římské, připočteme

α) k nonám nebo idám jeden den,

β) při kalendách k počtu dní udaného měsíce dva dny

a od získaného čísla odečteme počet dní našeho data:

3. dubna: $(5 + 1) - 3 = 6 - 3 \rightarrow$ a. d. III. Non. Apr.,

10. července: $(15 + 1) - 10 = 16 - 10 \rightarrow$ a. d. VI. Id. Iul.,

28. září: $(30 + 2) - 28 = 32 - 28 \rightarrow$ a. d. IV. Kal. Oct.

Týden (*hebdomas, septimāna*): Praxe si vynutila rozdělení času na týdny. Původně se rolníci scházeli každého osmého dne (*nundinae*) na tržišti. Začátkem doby císařské byl tento osmidenní týden nahrazen sedmidenním semitského původu. Podle egyptského učení byly jednotlivé dny označovány jmény nebeských těles, respektive bohů: *diēs Sātūrnī* (sobota), *diēs Sōlis* (neděle), *diēs Lūnae* (pondělí), *diēs Martis* (úterý), *diēs Mercuriī* (středa), *diēs Iovis* (čtvrtek), *diēs Veneris* (pátek).

Později se vlivem křesťanství vžil pro sobotu židovský název v latinizované podobě *sabbatum* a neděle se začala nazývat *diēs Dominica* jakožto den vzkříšení Páně. Středověké názvy pondělí až pátku jako *fēria secunda—fēria sexta* jsou židovského původu a byly zavedeny církevní praxí. Sedmidenní týdenní cyklus a neděle jako sváteční den nabyly oficiální platnosti dekretem císaře Konstantina roku 321.

Datování: Rok se udával podle úřadujících konzulů, kteří nastupovali do úřadu 1. ledna, např. M. Tullio Cicerone C. Antonio consulibus = rok 63 př. Kr. Od dob Augustových se ujalo datování od založení Říma — *ab Urbe conditā* (A. U. C., též *annō Urbis conditae*). Obyčejně se tu počítalo podle éry, kterou ustavil v roce 43 př. Kr. M. Terentius Varro na základě seznamu úředníků. Podle jeho počtu byl Řím založen ve 3. roce 6. olympiády, tj. v roce od července 754 do července 753 př. Kr. Za den založení Říma se obecně pokládá 21. duben. Epochou této éry je tedy 21. duben 753 př. Kr. Vedle této éry se objevovala tzv. éra kapitolská, podle níž byl Řím založen ve 4. roce 6. olympiády.

ÚŘADY

Řecko

Úřady byly čestné, nebyly tedy vesměs placeny, byly omezeny dočasným trváním, obvykle ročním. Opakované zastávání téhož úřadu bylo zpravidla zakázáno; výjimku tvořil například úřad stratéga v Athénách.

Sparta: Ve Spartě měli všichni bezúhonní občané starší třiceti let právo účastnit se sněmu (*ἡ ἀπέλλα*), jenž se scházel jednou za měsíc. Sněm se však směl usnášet jen o návrzích rady (starších) (*ἡ γερουσία*), právo iniciativy neměl a rada mohla usnesení sněmu zrušit. Radu, jež měla soudní a poradní funkci, tvořilo 28 „starců“ (*ὁ γέρον*) — mužů starších šedesáti let, zvolených sněmem — a dva králové (*ὁ βασιλεύς*), nastupující dědičně ze dvou rodů — Agiopců a Eurypontovců. Tito králové byli vrchními veliteli vojska a měli také funkce soudcovské a kněžské. Jejich moc byla však omezena pěti každoročně volenými dohlížiteli — efori (*ὁ ἔφορος*), kteří byli nejdůležitějšími a nejvlivnějšími spartskými úředníky a měli za úkol dohlížet na dodržování zákonů a na činnost králů; svolávali také sněm a radu. První z nich byl eponymem.

Athény: Všichni bezúhonní Athéňané starší dvaceti let se shromažďovali ve sněmu (*ἡ ἐκκλησία*), a to pravidelně, alespoň čtyřicetkrát do roka. Sněm rozhodoval o zákonech a otázkách zahraniční politiky, volil nejvyšší vojenské úředníky, určoval daně, dozíral na státní kult a rozsuzoval některé žaloby. Vše, o čem měl jednat sněm, prozkoumala předem rada (*ἡ βουλή*). Za Solona měla rada 400 členů, Kleisthenes rozmnožil jejich počet na 500 nejméně třicetiletých občanů po padesáti z každé z deseti fýl; byli voleni losem na jeden rok. Členové rady předkládali sněmu smlouvy, dozírali na správu financí, spravovali veřejné budovy a soudili politická udání. Rada se postupně stala nejdůležitější státní institucí, členové byli zproštěni vojenské služby a od dob Perikleových dostávali denní plat pět obolů. Desetina rady (padesát členů jedné fýly) úřadovala desetinu roku, tito úředníci se nazývali prytanové (*ὁ πρύτανις*) a svolávali radu i sněm. Nejvyšší lidový soud (*ἡ ἡλιαία*) tvořilo 6 000 soudců starších třiceti let. Stratégové čili „vojevůdci“ (*ὁ στρατηγός*) bylo deset ročně volených úředníků, kteří byli veliteli oddílů těžkooděnců, řídili celé athénské vojenství a měli velký vliv. Nejvyššími úředníky byli archonti (*ὁ ἄρχων*) — devítičlenný sbor, původně s desítiletou, od roku 683/2 roční vládou. Jejich pravomoc se neustále zužovala, takže nakonec jim zbyla jen moc soudní a sakrální. První archón, činný jako soudce zejména ve věcech rodinných a dědických, byl eponymem; archón král (*ἄρχων βασιλεύς*) řídil kult bohů, konal státní oběti, měl na starosti pořádání slavností a soudil provinění sakrální; další archón byl polemarchos (*ὁ πολέμαρχος*) — původně vojevůdce, později sakrální úředník; šest zbývajících archontů zvaných *thesmothetai* (*ὁ θεσμοθέτης*) byl sbor znalců práva a soudců, kteří zkoumali zákony a jejich nedostatky předkládali sněmu k opravě. Z bývalých archontů byli voleni doživotní členové areopagu — staré aristokratické rady, jejíž velký politický význam (kompetence správní i soudní) byl později omezen.

Řím

Úřady a úředníky nazývali Římané *magistrātūs*; označení úřadů *honōrēs* pochází odtud, že to byly funkce čestné, neplacené. Několikeré opakování téhož úřadu po sobě se vyskytovalo zřídka; senát mohl však funkci úředníka mimořádně prodloužit (*prōrogātiō*). Úředníci byli voleni na sněmech, jedině diktátora jmenovali zpravidla konzulové. Za císařství uplatňoval svůj vliv na volbu úředníků císař — kandidáty doporučené císařem (*candidātus principis*) bylo třeba zvolit. O úřad se museli kandidáti (*candidātus*), oblečení v bílou tógu, řádně ucházet. Zvolen mohl být jen občan bezúhonný, tělesně zdatný, předepsaného věku, po splnění vojenské služby a obvykle z rodiny již známé svými úřednickými předky, tedy člen nobility. Nebyl-li uchazeč o úřad z řad nobility, měl vůči ostatním kandidátům jistý hendikep. Dosáhl-li i přesto úřadu *cum imperio*, nazýval se *homō novus* či *princeps nōbilitātis*. Kromě cenzorů, diktátorů a tribunů lidu mohli být magistráti po skončení své úřední funkce pohnáni před soudní tribunály, jestliže se během své působnosti dopustili něčeho nezákonného.

Úřady byly vyšší — *maiōrēs* (konzulát, prétura, cenzura) a nižší — *minōrēs* (ostatní); vyšší byly voleny na sněmech setninových, nižší na tributních. Dále byly úřady děleny na: řádné — *ordinārīi* a mimořádné — *extraordinārīi* (diktatura, velitelství jízdy, interrex, praefectus urbi, decemviri legibus scribundis); úřady *cum imperiō*, tj. se svrchovanou mocí vládní, civilní i vojenskou, dávali právo jurisdikce, svolávat sněmy a senát, konat nejdůležitější sakrální úkony jménem obce, sbírat vojsko a vést válku (diktátor, konzul, prétor) a *sine imperiō* (cenzor, edil, kvestor); úřady kurulské (konzulát, prétura, cenzura, edilita kurulská) a nekurulské.

Lidová shromáždění: Politická moc lidu se uplatňovala na lidových shromážděních. Ta byla dvojího druhu: pouhé rokovací schůze (*contīō*) a sněmy (*comitia*, *-ōrum*, *n.*). *Contiones* byly schůze, v nichž občané vyslechli sdělení svolávajícího úředníka a řeči občanů, jimž tento udělil slovo, a pak o věci rokovali, nikoli hlasovali. Občané rozdělení podle třiceti kurií (jen patricijové) stáli na sněmu zvaném *comitia cūriāta*, který byl svoláván konzulem na počátku každého úředního roku, aby formálně potvrdil úřední moc (*imperium*) vyšších úředníků kromě cenzorů (*lēs cūriāta dē imperiō*); význam tohoto sněmu klesal, takže nakonec působil jen ve věcech týkajících se rodů, např. potvrzoval adopce. Ve sněmu setninovém (*comitia centuriāta*), v němž byli občané rozdělení podle tříd — centurií, byli voleni konzulové, prétoři a cenzoři. Výhradně tomuto sněmu patřila původně činnost zákonodárná, postupně však přešla na sněm tributní, popřípadě na plebejská shromáždění; vždy ale rozhodoval o vypovězení války (*lēs dē bellō indīcendō*) a potvrzoval moc nově zvoleným cenzorům. V soudnictví fungoval jako tribunál pro těžké politické a hrdelní zločiny, později jako odvolací tribunál pro trest smrti. Ve sněmu tributním (*comitia tribūta*) se shromažďovali občané (patricijové i plebejové) podle třiceti pěti tribuí, tj. podle bydliště. Jeho pravomoc byla volební — volil kvestory, kurulské edily, vojenské tribuny prvních čtyř legií, některé nižší úředníky a od konce 3. stol. př. Kr. pontifika maxima; zákonodárná — nejdříve jen ve věcech soukromého práva, později i v ústavních; soudní — pro méně významné případy. Podle tribuí se shromažďovali také plebejové v plebejském shromáždění (*concilium plēbis*).

Senát (*senātus*): Vedle lidových shromáždění byl senát druhým ze základních článků v soustavě římských státních orgánů. Za republiky se počet senátorů ustálil na 300 členů, ke konci republiky se zdvojnásobil, za Caesara činil 900 a od Augusta opět 600. Senátory jmenovali původně konzulové, od konce 4. stol. př. Kr. cenzorové. Jmenování byli doživotně; hodnosti je mohl zbavit jedině cenzoři, přitom výhradně „pro špatné mravy“, když jednou za

pět let sestavovali seznam senátorů (*album senātorium*). Podmínkou účasti v senátu byl věk alespoň dvaceti pěti let, jmění milionu sestertiiů a urozenost; jmenováni byli téměř výhradně členové nobility. Senát měl vrchní dozor nad státním hospodářstvím, rozhodoval o věcech války a vojenství, řídil zahraniční politiku a uzavíral mezinárodní smlouvy, vysílal a přijímal vyslance, dohlížel na správu podmaněných území, byl nejvyšším ochráncem náboženství; neměl však zákonodárnou pravomoc (účast na ní dostal až později), ani soudní pravomoc, ani právo jmenovat úředníky. Rozhodnutí senátu, proti němuž nezakročili tribunové lidu (*senātūs cōnsultum*), bylo pro magistráty závaznou směrnicí; v opačném případě to bylo pouhé doporučení bez právního účinku (*senātūs auctōritās*), kterým se úředník řídit nemusil. Senátorům bylo zakázáno zabývat se obchodem. Jejich odznakem byl *latus clavus* (široký nachový pruh) na tunice, zlatý prsten a červený střevec, u patricijů zdobený půlměsícem.

Roku 494 př. Kr. za pozdvižení lidu vznikl úřad tribunů lidu (*tribūnus plēbis*), kteří měli chránit plebeje před libovůlí patricijských magistrátů. Tribunové lidu byli zpočátku dva, posléze deset, volili se na plebejském shromáždění, nastupovali do úřadu již 10. prosince a museli být plebejského původu. Tito v jistém smyslu nejmocnější římscí úředníci měli právo veta (*iūs intercēdendī*) proti aktu kteréhokoli úředníka kromě diktátora, směli svolávat plebeje do schůzí, pak i senát a náležela jim i jurisdikce trestní, byli však osobně nedotknutelní (*sacrōsānctus*).

Během staletí se pozvolna vytvořila stupňovitá soustava úředních funkcí — *cursus honorum*. Na nejnižším stupni stál kvestor (*quaestor*), úředník hospodářské a finanční správy; byli *quaestōrēs urbānī* a *quaestōrēs prōvinciālēs*. Původně byli dva, od roku 421 př. Kr. čtyři, od 3. stol. př. Kr. osm, za Sully dvacet, za Caesara čtyřicet a za císařství opět dvacet. Minimální věk uchazečů o kvesturu byl třicet let. Bývalý kvestor zůstával pomocníkem prokonzulovým.

Dalším stupněm, ačkoli ne nutným pro získání následujícího vyššího magistrátu, byl úřad edila (*aedilis*), který byl příležitostí k získání přízně voličů pro další kariéru a který byl omezen minimálním věkem 37 let. Původně byli dva *aedilēs plēbēī* jako pomocní úředníci tribunů lidu; k nim roku 366 př. Kr. přistoupili dva *aedilēs curulēs*, zprvu volení z patricijů, později i z plebejů. Působnost edilů lze zahrnout třemi výrazy: 1. *cūra urbis* — dozor nad stavbami a stavem veřejných budov, nad bezpečností ve městě a veřejnou mravností; 2. *cūra annonae* — dozor nad trhy a dovoz obilí do Říma; 3. *cūra lūdōrum* — pořádání her a slavností, při nichž si edilové získali sympatie voličů; částku ze státní pokladny určenou na pořádání her obvykle doplňovali z vlastní kapsy a mnozí edilové se i zadlužili.

Pak následoval úřad prétora (*praetor*) — soudního úředníka, o který se mohli ucházet občané, kteří dovršili čtyřicátý rok, pokud se osvědčili v některé nižší funkci. Původně byl jeden, pak dva — *praetor urbānus* pro soudy nad občany a *praetor peregrīnus* pro cizince; zřizováním provincií přibývali noví prétoři pro správu provincií. Počet prétorů tak vzrostl na osm, pak deset, posléze šestnáct a za Augusta dvanáct.

Ve 43. roce svého věku se mohl římský občan ucházet o nejvyšší úřad — o úřad konzula (*cōsul*). Každoročně byli voleni dva konzulové, zavedením cenzury jim byl odňat cenzus, zřízením préture bylo vyloučeno z jejich pravomoci soudnictví a v době císařské klesl konzulát na pouhý úřad čestný. Jestliže za republiky zůstal konzulát na začátku nového úředního roku neobsazen, nastalo mezivládí (*interrēgnum*); tehdy přecházela moc na senát, jenž vybral ze svého středu několik patricijských členů zvaných *interrēgēs* (*interrēx*), kteří se střídali po pěti dnech ve vyřizování vládní agendy a zajistili volbu nejvyšších úředníků.

Z nejdůležitějších občanů se každý pátý rok volili dva cenzoři (*cēnsor*). Tito úředníci měli za úkol: 1. konat cenzus, tj. odhad jmění římského občanstva a s tím spojené sčítání

občanů; 2. dohlížet na veřejnou mravnost (*regimen mōrum*) a provinění stíhat tresty; 3. vést vrchní správu státních financí. Jejich úřad trval nejdéle osmnáct měsíců.

Městský prefekt (*praefectus urbī* nebo *urbis*) byl za nejstarších dob zástupce nepřítomného krále nebo pak konzula; za doby císařské se stal stálým úředníkem s nejvyšší mocí policejní a s mocí soudní ve věcech trestních.

Pro speciální úkoly byly časem zřizovány mimořádné úřady ve formě komisí, např. *decemvirī lēgibus scrībundīs*, kteří měli v polovině 5. stol. př. Kr. kodifikovat právo obyčejové; tato desítka mužů sepsala za dva roky Zákony XII desek.

Úřad diktátora (*dictātor*) byl mimořádný, kterého bylo užíváno, kdykoli se viděla potřeba, aby veškeré imperium bylo soustředěno v ruce jednoho muže, tj. za povážlivých vnitřních bouří nebo za nebezpečné války. Doba úřadování byla omezena na šest měsíců. Zpravidla na základě usnesení senátu jeden z konzulů jmenoval diktátora. Ostatní úředníci mu byli podřízeni. Diktátor jmenoval sám svého zástupce — „velitele jízdy“ (*magister equitum*), jehož pověření trvalo stejně dlouho jako působnost diktátorova. Pozdější diktatury — Sullova a Caesarova — mají s diktaturou právě popsanou jen jméno společné, pod kterým tito mužové uchvátili protizákonně nejvyšší moc ve státě. Caesarova diktatura byla přechodem k monarchii.

Augustus se stal prvním mužem senátu (*princeps*) a získal rozhodující moc, ačkoli byly republikánské úřady zachovány (jejich pravomoc byla ale oslabena). Svoji moc opíral o soustavu mimořádných magistratur.

Magistráti měli k ruce různé administrativní pomocníky (*officiālis*, *appāritor*, *minister*), placené státní pokladnou. Společensky nejvýše stáli písaři (*scrība*). Nižší kategorií byli liktoři (*līctor*) — zřízenci úředníků *cum imperio*; na veřejnosti kráčeli před úředníkem, nesouce svazky prutů s vyčnívajícími sekyrami (*fascēs*); jejich úkolem bylo dělat úředníkovi v zástupu místo, upozorňovat lid, aby vzdal magistrátovi úctu a provádět disciplinární tresty. Nejnižše stáli poslové (*viātor*) a hlasatelé (*praecō*).

VOJSKO

Řecko

V nejstarším období bojovalo jen pěší vojsko, seřazené podle kmenů; veliteli byli náčelníci kmenů. Ti někdy ještě užívali válečných vozů a sváděli souboje před vlastní bitvou.

Postupně se vytvořil přesně uspořádaný šik (*ἡ φάλαγξ*) těžkooděnců (*ὁ ὀπλίτης*), vedle nichž lehkooděnci a jízda měli jen pomocnou úlohu. Vzniklo též válečné loďstvo.

S pevnou organizací falangy se setkáváme nejprve u Sparťanů. Jádrem vojska byli těžkooděnci, rozdělení na několik oddílů (*ὁ λόχος* nebo *ἡ μόρα*). Celé vojsko i s dalšími pomocnými sbory nemělo v klasické době více než pět až šest tisíc mužů. Velení nad vojskem měli oba spartští králové. Sparťan byl povinen zúčastnit se válečných tažení od svého 20. do 60. roku.

V Athénách byl občan povinen vojenskou službou od 18. do 60. roku. Zařazení do vojska odpovídalo příslušnosti k majetkové třídě. Příslušníci nejnižší čtvrté třídy sloužili většinou jen jako lehkooděnci a veslaři na válečných lodích. Vojsko těžkooděnců se od doby Kleisthenovy dělilo podle deseti fýl (tj. podle místa bydliště) na deset pluků (*ἡ φυλή* nebo *ἡ τάξις*) zhruba po tisíci mužích. Fýly se dělily na lochy a menší oddíly. Vlastní jízdu zřídili Athéňané až za řecko-perských válek. Lehkooděnci se dělili podle zbraní na lučištníky, kopiníky, prakovníky a peltasty, vyzbrojené mečem a kopím. Velení měl archón polemarchos, od 5. stol. př. Kr. sbor deseti stratégů. Athény disponovaly také válečným loďstvem.

Námezdné vojsko se začalo objevovat v řeckých státech ve větší míře už v 5. stol. př. Kr. Zásobování vojska bylo zprvu primitivní, každý voják si bral na válečnou výpravu potravu s sebou. Při delších výpravách bylo nutné vyplácet určitý plat vojákům vzdáleným od domova; v Athénách v době peloponéské války to byla denně jedna drachma pro hoplítu. Na nepřátelském území si vojsko opatrovalo potravu plněním, posečením obilí apod.; proto se vpády dály zpravidla začátkem léta.

Řím

V nejstarších dobách byla obrana Říma povinností všech občanů. Podle tradice bylo prý pravidlem vybírat z každé ze tří tribuí tisíc pěšáků (*pedes*) a sto jezdců (*eques*) ve věku od 16 do 60 let. Původní stav římské armády činil tedy 3 300 mužů. Po reorganizaci vojenského zřízení na základě majetkového cenzu, připisované Serviovi Tulliovi, se její stav zvýšil na 600 jezdců a 8 400 pěších, z toho 6 000 těžkooděnců (*mīles gravis armātūrae*) a 2 400 lehkooděnců (*mīles levis armātūrae* nebo *vēles*). Z tohoto počtu se pak utvořily dvě legie. První, složená z mladších a zdatnějších mužů, táhla do pole a druhá zůstala v záloze k obraně města. Za války s Vejemi roku 406 př. Kr. provedl pak diktátor M. Furius Camillus reorganizaci armády; zrušil v ní rozdíly vyplývající z cenzu, rozdělil vojsko podle výcviku a věku a na rozdíl od dřívějšího stavu, kdy náklady válečného tažení nesli sami příslušníci armády, zavedl v ní žold. Za Kamilla měla římská armáda celkem čtyři legie se 16 800 muži pěchoty a 1 200 jezdci. Postupně počet legií ovšem vzrůstal a za válek s Kartágem překročil dvacet. Poslední velkou reorganizaci republikánské armády provedl C. Marius za války s numidským králem Jugurtou roku 107 př. Kr. Zrušil rozdíly ve

vojsku podle výcviku a věku, zrušil lehkooděnce a přenesl jejich úkoly na oddíly spojenců, zrušil římskou jízdu a nahradil ji spojeneckou, zrušil rozdíly ve výzbroji a výstroji, takže celou legii tvořili pouze těžkooděnci. Kromě toho vytvořil spojením tří manipulů novou základní taktickou jednotku legie — kohortu. Největší Mariovou reformou byla však změna dosavadního systému náboru do armády. Odstranil veškeré ohledy na cenzus a povolil vstup do vojska i občanům bez cenzu, mezi nimi také proletářům. Vojáci dostali plnou výzbroj a výstroj, plat, podíl na kořisti a po skončení vojenské služby, jež byla stanovena na 16 let, přiděly pozemků. Původní občanská armáda se tak změnila v dobrovolné námezdní vojsko a služba v legii se stala zaměstnáním. Od počátku doby císařské byly součástí stálého vojska také kohorty pretoriánů (= císařské gardy; *cohors praetoria*), městské kohorty (*cohors urbana*) pro strážní a pořádkovou službu v Římě a kohorty vigilů (*cohors vigilum*) pro bezpečnostní a hasičskou službu.

Základní jednotkou římského vojska byla legie (*legiō*), jež obsahovala 4 200 až 6 000 pěšáků a 300 jezdců. V době klasické měla legie deset kohort (*cohors*) po třech manipulech (*manipulus*); každý manipul se dělil na dvě setniny (*centuria*). Vedle legií bojovaly na straně Říma pomocné sbory spojenců a různých cizinců (*auxilium*).

Hlavní bojovou sílu legie tvořila pěchota těžkooděnců. Těžkooděnci se dělili na tři skupiny podle věku a výcviku. Mladší se nazývali *hastātī*, muži středního věku *prīncipēs*, starší *triāriī*. Těžkooděnci byli vyzbrojeni meči, kopím a oštěpy, v boji se chránili brněním a přilbou. Boj byl především věcí hastatů a principů; triariové, složení z nejzkušenějších bojovníků, zasahovali až v krajním případě. Původně těžkooděnci bojovali v semknutém šiku o pěti stech mužů v šesti řadách za sebou. Koncem 5. stol. př. Kr. byl semknutý šik nahrazen volnějším trojřadým šikem (*aciēs triplex*), v němž za mezerami hastatů stály manipuly principů a za jejich mezerami manipuly triariů. Jízda zpravidla pouze pronásledovala prchající nepřátele. Vedle těchto oddílů patřili k legii trubači na polnici (*tubicen, -inis, m.*), trubači na roh (*cornicen, -inis, m.*) a oddíly technické, a to tesaři (*faber tignārius*), kováři a zbrojíři (*faber aerārius a ferrārius*). Při boji se užívalo válečných strojů — útočných (žebříky, berany na prorážení hradeb, vrhače kamenů a šípů...), ochranných („želvy“ ke krytí vojáků při zasypávání příkopů nebo narušování hradeb, posuvné krycí stěny...) a kombinovaných (útočné věže na kolečkách s krytými stěnami a padacími mosty). Na pochodu nesl každý voják celou svoji výzbroj a výstroj, jež vážila asi 40 kg. Zavazadla měl pověšena na tyči přes rameno. Vojsko doprovázelo vozatajstvo, vozící věci, které nemohli pobrat vojáci sami. Délka normálního denního pochodu činila asi 18—22 km a vojsko je mělo urazit za sedm až osm hodin. Každý večer stavělo pak tábor, obehnaný příkopem a náspem s kůly; ten měl čtvercový půdorys a čtyři brány.

Vrchními veliteli celé armády byli konzulové nebo diktátor, veliteli jednotlivých legií vojenští tribunové (*tribūnus mīlitum*). Vojenských tribunů bylo v legii šest a vždy se dva po dvou měsících ve velení střídali. V legii bylo 60 setníků (*centuriō*), kteří veleli jednotlivým setninám. Vedle těchto funkcí existovali v římské armádě ještě další vojenští hodnostáři.

Legie a její složky měly od dávných dob zvláštní odznaky a symboly; ustálily se však až za Maria. Odznakem manipulů byly ozdobné žerdi ukončené otevřenou rukou, odznakem jízdy a pomocných oddílů čtvercové prapory z bílého nebo červeného sukna, odznakem legie stříbrní orlové s rozepjatými křídly. Žerdi s těmito odznaky byly ozdobeny kovovými věnci, štítky s vyznamenáními, obrazy bohů a různými symboly; pod stříbrným orlem legie býval rozepjat kus sukna s jejím jménem a číslem. Na pochodu se nosily vpředu, za bitvy se s nimi ustupovalo do zadních řad. Jejich ztráta se považovala za nejvyšší potupu legie.

Triumf (*triumphus*): Vojenských úspěchů si Římané vysoko cenili; vždyť válečné umění považovali po staletí za jediné umění, které jim stálo za to, aby je pěstovali a rozvíjeli.

Proto odměňovali za vynikající vojenské činy vojevůdce i vojáky. Nejvyšším vyznamenáním jak pro vítězného velitele, tak i pro celé jeho vojsko byl triumf. Triumf povoloval senát. Podmínky triumfu byly: 1. vítězství ve válce řádně vypovězené, 2. rozšíření římského území, 3. zničení alespoň 5 000 nepřátel.

Triumf byl slavnostní vstup vítězného velitele do Říma. Průvod se ubíral z Martova pole přes město na Kapitol do Jovova chrámu, kde triumfátor vykonal děkovnou oběť. V den triumfu se oblékalo celé město do slavnostního roucha. Senátoři vyšli veliteli naproti až k bráně města a postavili se do čela průvodu. Triumfátor, oděný zlatem vyšívanou tunikou (*tunica palmāta*) a nachovou tógou a s vavřínovým věncem na hlavě, se vezl na pozlaceném voze, taženém čtyřspřežím bílých koní. Slávu průvodu někdy zvětšovala i přítomnost poražených králů nebo nepřátelských vůdců, zajatých s celou rodinou. Po skončení triumfu je uvěznili a obyčejně popravili. Průvod uzavírali vojáci, ozdobení vavřínovými ratolestmi. Vykonáním děkovné oběti v Jovově chrámu průvod skončil.

VÝCHOVA A VZDĚLÁNÍ

Řecko

Výchova a vzdělávání nebyly v Řecku jednotné. Základními typy byly spartský a athénský.

Sparta: Důraz se kladl především na výcvik tělesný. Slabá a neduživá novorozeňata byla pohozena v pohoří Taygetos. Od 7 let byli hoši rodičům odebíráni a vychováni v přísné kázni v družinách (*ἡ ἀγέλη*) podle věku; každá skupina byla vedena dvacetiletým mužem. Chlapci se učili skromnosti v jídle, pití, oděvu i bydlení, cvičili se v běhu, skoku dalekém, zápolení, vrhání oštěpem a diskem, učili se psaní, čtení, hudbě, zpěvu a tanci a memorovali homérské básně a státní zákony. Od 12 let měli tvrdší výchovu, přičemž si mohli přilepšovat krádežemi, nesměli však být chyceni. Od 15 let se směli zúčastnit společných hostin mužů a naslouchat. V 18 letech se stali dospělými, procházeli vojenským výcvikem a účastnili se krypteí (kárných výprav proti heilótům). Ve 20 letech se stali vojáky, patřili ke stolové družině asi 15 mužů, která spala ve společném stanu a účastnila se společného stravování (*τὸ σσσίτιον*). Ve 30 letech se stávali plnoprávními občany a mohli si založit vlastní rodinu.

Dívky byly vychovávány doma, účastnily se výchovy gymnastické a taneční a dokonce i spolu s jinochy závodily. Ve Spartě bylo volnější postavení dívek oproti jiným obcím.

Athény: Tělesná a duševní složka výchovy byla celkem harmonicky sladěna. Do 7 let pečovali o dítě rodiče, popřípadě chůva a *paidagógos* (*ὁ παιδαγωγός*), který provázel chlapce až do dospělosti. Od 7 let navštěvovali chlapci soukromé školy; vzdělání bylo gymnastické a múzické. Při gymnastické výchově cvičil chlapce cvičitel (*ὁ παιδοτρίβης*) v tělocvičně na volném prostranství (*ἡ παλαίστρα*) v pětiboji (*τὸ πένταθλον*): ve skoku dalekém (*τὸ ἄλμα*), běhu (*ἡ ποδώκεια*), vrhu diskem (*ὁ δίσκος*), metání oštěpem (*ὁ ἄκων*) a zápase (*ἡ πάλη*). Múzickému vzdělání byla věnována doba oddechu (*ἡ σχολή*, vlastně „zadržení (v práci)“, „volný čas“ → „studium“; z toho naše „škola“) po cvičeních tělesných; to zahrnovalo čtení (básní Homérových, Hesiodových, Theognidových, Solonových a Tyrtaiových a memorování sentencí v nich obsažených), psaní, počítání, kreslení, od 12 let hudbu (hru na lyru, kitharu či píšťalu), zpěv a tanec. Asi v 16 letech bylo toto vzdělání ukončeno. Dospívající mladíci ze zámožných rodin se pak dále vzdělávali v gymnasiích (*τὸ γυμνάσιον*), kde se připravovali pro veřejné závody; kromě toho tam poslouchali přednášky filozofů, sofistů a rétorů. Navštěvovali také školy sofistů, kde se učili těmto oborům: politika, rétorika, geometrie, astronomie, válečná taktika, a školy rétorů, kde se učili kromě gramatiky, literatury a práv řečnickému umění. Se zákony a státní správou se seznamovali účastí na veřejných soudních přelíčeních a na sněmech. Po dovršení 18 let byla povinná dvouletá vojenská služba — *efébie*; první rok byl občan cvičen ve zbrani, druhý rok sloužil v posádkách opevněných měst.

Dívky byly vychovávány doma a cvičily se v domácích pracích, zpěvu a tanci.

Řím

Původně měla římská výchova vojensko-náboženský a utilitární ráz. Od 3. stol. př. Kr. pronikaly do výchovy vlivy řecké, především athénské. Ačkoli školní docházka nebyla povinná, není celkem známo, že by byli v Římě negramotní lidé.

Vyučování začínalo asi od 6 let a bylo původně úkolem otcovým. Soukromé elementární školy (*lūdus litterārius*) byly však známy již od 5. stol př. Kr. Žáci se tam učili číst, psát a počítat. Vyučování začínalo brzy zrána a trvalo asi 6 hodin, v poledne byla přestávka na oběd; každý 8. den (*nundiae*) bylo volno. Žáci seděli na stoličkách, na klíně drželi voskové tabulky, na které psali rydlem (*stilus*); starší žáci psali inkoustem na papyrus. Učitel seděl na židli bez opěradla (*sella*) či na křesle (*cathedra*).

Ve vyšších gramatických školách si žáci od 12 let osvojovali znalosti o řecké a latinské literatuře; důraz byl kladen na latinskou a řeckou mluvnici a na správnou výslovnost, dělaly se rozbory textů, memorovala se důležitá díla či jejich části (např. i Zákony XII desek), vyučovalo se i prozodii a žáci museli psát menší básně. Vedle literární historie se zde seznámili s dějinami nebo filozofií. Žáci se též učili hrát na strunné nástroje a zpívat. Ke školní výuce patřil ovšem i sport: vrh oštěpem a diskem, zápas, rohování a lehká atletika.

Třetí stupeň vzdělání tvořilo studium řečnictví, filozofie a práva u řeckého učitele či významného římského řečníka nebo politika. V rétorických školách se nacvičovaly jak řeči poradní (*suāsōria*), v nichž probíral řečník důvody pro i proti, a tak se snažil dojít řešení, tak fiktivní soudní řeči (*contrōversia*) se stanoviskem jen jedné strany.

Významnou událostí v životě mladého Římana, vychovávaného v duchu ctností zahrnutých pod pojmem *virtūs*, bylo, když vyrostl v dospělého, což bylo ve věku 17 let (později 16 let). Tehdy se uspořádala malá rodinná slavnost, při níž mladý Říman odložil purpurem lemovanou dětskou tógu (*toga praetexta*) a oblékl si bílou tógu svobodného občana (*toga virilis*). Příbuzenstvem a přáteli byl pak doprovázen na Forum, aby společně představili veřejnosti nového římského občana. Než byla založena profesionální žoldněřská armáda (v roce 107 př. Kr.), musel mladý Říman v tomto věku nastoupit šestnáctiletou nebo desítiletou vojenskou službu.

Dívky si osvojily základní vědomosti buď doma, nebo v elementární škole a pak se v domácnosti připravovaly na další život. Dcery ze vznešených rodin se však naučily řecky, uměly zpívat a tančit, pěstovaly hudbu a četly básně.

TĚLESNÁ KULTURA

Řecko

Oblékání: V nejstarších dobách se řecké obyvatelstvo oblékalo do kůží zabíjených zvířat. Později se vyráběly oděvy z vlněných nebo lněných látek. Spodním šatem byl *chitón* (ὁ χιτών) s krátkými rukávy nebo bez nich; byl na jednom nebo obou ramenou sepjat sponou. Do práce a do boje se nosil krátký, tzv. dórský, pro slavnostní příležitosti dlouhý, tzv. jónský. Vrchním šatem bylo *himation* (τὸ ἱμάτιον) — plášť z obdélníkového kusu látky. Kratší vojenský jezdecký a cestovní plášť — *chlamys* (ἡ χλαμύς) byl sepjat sponou na jednom rameni a od doby Alexandra Velikého byla purpurová chlamys rouchem vládců. Stejněho střihu byla vlněná na levém rameni sponou sepjatá *exómis* (ἡ ἐξωμίς) — šat řemeslníků, námořníků, rolníků i otroků. Výhradně ženským oděvem byl *peplos* (ὁ πέπλος) — zřasený obdélníkový kus látky, sepjatý na ramenou sponou či jehlicí, vpředu a vzadu překládaný. Zadní přehnutá část se dala přetáhnout přes hlavu jako kapuce. Jónský peplos byl sešíván, dórský na boku otevřený, sepjatý pouze sponami.

Řekové nosili v zimě nebo nepohodě plstěný klobouk — *pílos* (ὁ πῖλος), otroci a prostí lidé vlněnou čapku — *pílidion* (τὸ πιλίδιον). Na cesty se bral klobouk se širokou stříškou upevněný vázáním pod bradou — *petasos* (ὁ πέτασος).

Doplňkem ženského šatu byly šperky: náušnice, náramky, náhrdelníky, prsteny i kroužky na kotnících.

Obuv: Prostí občané chodili zpravidla bosí. Jinak se nosily sandály (τὰ σανδάλια) se silnou podešví bez podpatků. Punčochy nebyly známy.

Vlasy a vousy: Zpočátku nosili muži dlouhé vlasy a plnovous, někdy s vyholením knírku. V 6. stol. př. Kr. si splétali vlasy v copánky, v 5. stol. př. Kr. si je přistříhávali. Od Alexandra Velikého se ujal holit si vousy.

Ženy měly vlasy zkadeřené nebo upravené do pletenců či stočené v uzel anebo volně spuštěné a sčesané do čela. Účesy se zdobily stužkami, čelenkami, vínkem z květů, popřípadě sítkou nebo čepcem. Nejobvyklejší byly vlasy černé, ale oblíbeny byly světlé.

Otroci měli vlasy krátké nebo vyholené. Dlouhé vlasy nosily děti, starci a filozofové. Plnovous si podrželi ve všech dobách filozofové a učenci.

K tělesné kultuře patřilo denní mytí a koupání, natírání mastmi a tělocvik.

Toaletní potřeby: Toaletní potřeby Řeků byly prosté. Tělo omývali vodou (nejprve teplou, pak studenou), do které přidávali sodu; mýdlo se používalo až od 4. stol. po Kr. Pokožka se natírala olejem, později vonnými mastmi a voňavkami. Ženy si černily obočí a řasy, rty a tváře potíraly červení a pleť líčily bělobou a křídou. Chloupky odstraňovaly přípravkem zvaným *psílóthron*. Na čištění uší se používala zvláštní lžička — *óto glyfis* a na zuby párátka — *odontoglyfon*.

Řím

Oblékání: Po staletí nosili Římané malou koženou zástěru — *subligar*, která byla čásem vytlačena tunikou a subligar nosili už jen sportovci. Tunika (*tunica*) byla pohodlným oblečením původně bez rukávů. Stejně střižený přední i zadní díl se nahoře a po stranách

sešil, zůstal jen otvor na prostrčení hlavy a rukou. V pase byla přepásána tak, aby vpředu zakrývala kolena, zatímco vzadu sahala jen k ohbí kolen. Tunika byla zpravidla bílá, jen senátoři nosili široký nachový pruh (*lātus clāvus*) a příslušníci jezdeckého stavu úzký nachový pruh (*angustus clāvus*) splývající vpředu od krku dolů. Pod tunikou se většinou nic nenosilo, a tak když bylo chladno, oblékalo se více tunik najednou. Pracovním oděvem řemeslníků a obchodníků byla tunika tmavé barvy (*tunica pulla*). Také vojáci nosili tuniku, ale z praktických důvodů kratší. Proslulá byla tunika vyšívaná zlatem (*tunica palmāta*), která náležela kapitolskému Jovovi a byla při triumfu zapůjčována s nachovou tógou triumfátorovi. Tunice s dlouhými rukávy se říkalo *dalmatica*.

Slavnostním oděvem byla tóga (*toga*), symbol římského občanství. Oblékala se přes tuniku a nosila se do senátu, při vyřizování úředních záležitostí, do divadla i při klientově ranní salutaci. Byla tvořena pruhem vlněné látky oválného tvaru (šíře 2 až 3 m, délka 3—5 m). Základní barva zůstávala nažloutlá. Děti, magistrátové a kněží měli tógy lemované širokým nachovým pruhem (*toga praetexta*); dívky ji nosily do provdání, chlapci do 17 let, kdy oblékli mužskou tógu (*toga virilis* nebo *pūra*). Ucházeli-li se Říman o úřad oblékl si bílou tógu (*toga candida*). Tmavá tóga (*toga pulla*) byla znamením smutku. Triumfátor nosil nachovou, později i zlatem vyšívanou tógu (*toga purpurea, picta*), která byla oděvem Jovovým.

Místo tógy se časem běžně ujal řecký plášť (himation) nazývaný *pallium*. Za nepohody se nosily pláště s kapucou — *lacerna* a *paenula*. Od vojska byly převzaty dva pláště — krátké *sagum* a dlouhá *caracalla*, kterou rád nosil M. Aurelius Antonius, a proto byl přezdíván Caracalla. Kalhoty (*brācae*), které jsou galského původu, se v Římě nikdy nevžily.

Ve starých dobách nosily ženy rovněž tuniky, ale později se stala svrchním oděvem žen *stola* — roucho dlouhé až ke kotníkům. Nevěstky však musely místo ní nosit tógu. Přes stolu se jako přehoz brala *palla*. Pod oděvem si ženy pod prsa upevňovaly pás (*fascia*). Koupacím úborem žen byla zástěrka (*subligar*) a podprsenka (*mamillāre*). Za zvlášť líbivé se považovaly blankytně modré a fialové šaty, ale ani bílé nevycházely z módy. Elegantní ženy nosily skvostné šperky: náhrdelník, náramek, prsteny, náušnice, čelenku, na kotníku kroužek, spony a přezky.

Římané chodili většinou prostovlasí. Na cesty se nosil široký klobouk — *petasus*. Nádeníci nosili plstěnou čepici — *pilleus*, která byla symbolem svobody, proto propustil-li pán otroka, nasadil mu na hlavu *pilleus*.

Obuv: Doma chodil Říman v sandálech (*sandalia, soleae*), ale ukazovat se v nich na ulici bylo neslušné; tam se nosily *calcei* — polovysoké kožené boty. Výsadou patricijů bylo nosit takové boty z červené kůže zdobené půlměsíčkem (*lūnula*), senátoři je nosili v černé barvě. Běžným levnějším střevícem byl *pērō (-ōnis, m.)* z hrubé kůže. Okovaná obuv vojáků se jmenovala *caligae*. V takových botách pobíhal ve vojenském táboře synek velitele legie Gemanika, a tak dostal od vojáků přezdívku Caligula („Botička“).

Ponožky ani punčochy Římané neměli. Staří a churaví lidé si někdy omotávali nohy ovinovačkami, které jinak nosili jen vojáci a lovci.

Vlasy a vousy: Dříve si Římané vlasy a vousy nestříhali. Holení se rozšířilo ve 3. stol. př. Kr. pod vlivem řecké módy. Za císaře Hadriána, který jím zakrýval jizvu, zase přišel do módy plnovous, který vydržel až do dob Konstantinových. Holit se bylo běžné u křesťanů. K zevnějšku filozofů patřil plnovous. Ten nosili také truchlící nebo obžalovaní a odsouzení jako znamení smutku. Účes mužů — krátce ostříhané vlasy sčesané do čela a rovně zastřížené zůstal stálou módou. Děti si nechávaly dlouhé vlasy. Nikdo se sám doma nestříhal ani neholil, a tak holiči (*tōnsor*) požívali velké vážnosti.

Ženy měly v době republiky vlasy rozdělené uprostřed pěšinkou a copy stočené v týle nebo zátylku do drdolu. Za císařství přišly do módy kudrlinky. Ženy z vyšších vrstev používaly i paruk (*galērus*). Vlasy se také barvily a odbarvovaly. Složité účesy byly doplňovány stuhami, sítkou a jehlicemi.

Toaletní potřeby: K toaletním potřebám Římanů patřily nůžky (*forfex, -icis, f.*) k úpravě vlasů a vousů, hřebeny (*pecten, -inis, m.*), bronzová nebo stříbrná zrcadla (*speculum*), břitvy (*novācula*), pinzety (*volsella*) k odstraňování chloupků; znali i depilační pastu, uši ošetřovali speciální lžičkou (*auriscalpium*), měli aromatické vody pro desinfekci úst, kartáček na zuby, tělo natírali oleji a vonnými mastmi, u voňavek byla oblíbená balzámová, myrhová a nardová vůně, mýdlo znali až od 4. stol. po Kr.; ženy používaly různá líčidla.

Lázně (*balneae, thermae*): K základním požadavkům tělesné péče patřila lázeň. V této oblasti Římané Řeky předstihli. Veřejné lázně (*balneae*), zřizované soukromými podnikateli, se objevují od konce 3. stol. př. Kr. V roce 33 př. Kr. bylo v Římě 170 veřejných lázní. První otevřel velké veřejné lázně (*thermae*) M. Vipsanius Agrippa na Martově poli roku 19 př. Kr. Z velkých term jmenujme ještě alespoň Karakallovu lázeň o výměře 108 900 m² nebo Diokleciánovy pro 3 200 lidí. Lázně nesloužily jen hygieně, nýbrž byly místem pro příjemnou kratochvíli, a proto tam Římané trávili celé hodiny odpoledne po práci. Vstupné činilo zhruba 1/4 asu, ženy platily dvojnásobek, ale zpravidla u velkých term bylo vstupné díky darům bohatých občanů úplně odbouráno (např. Agrippovy lázně). Muži a ženy se koupali zvlášť: ženy dopoledne, muži odpoledne. Muži se koupali nazí, ženy měly podprsenky (*mamillāre*) a zástěrky (*subligar*).

Lázně měly následující části: *apodytērium* (šatna), *frīgidārium* (místnost s bazénem se studenou vodou), *tepidārium* (místnost s vlažnou teplotou), *caldārium* (místnost s vanami, později s bazénem s horkou vodou), *Lacōnicum* nebo *sūdātōrium* (místnost s parní lázní, sauna); kromě toho měly lázně sály pro masáže, hřiště (*palaestra*) a hospodu nebo výčep vína. Velké termy byly ještě vybaveny knihovnami, sloupovými síněmi, promenádami a jinými kulturními zařízeními. Vytápěny byly jakýmsi ústředním topením zvaným *hypocaustum*, kdy byl pod podlahou a v dutých stěnách hnán horký vzduch (vynález z 1. stol. př. Kr.).

HRY A ZÁBAVY

Řecko

Hry byly těsně spjaty s náboženským kultem. Původně při nich převažovala kultovní stránka nad gymnastickou, později tomu bylo naopak.

Nejvýznamnějšími všeřeckými hrami byly olympijské hry (*τὰ Ὀλύμπια*), během nichž byl mezi řeckými městskými státy vyhlášen všeobecný mír. Konaly se každý čtvrtý rok v srpnu nebo září k Diově cti v jeho posvátném okrsku Altis v Olympii. Trvaly pět až sedm dní a mohl se jich aktivně zúčastnit každý bezúhonný řecký občan, který prošel alespoň desítiměsíčním výcvikem. První a poslední den her byl věnován Diovýmu obětem, v ostatních dnech se závodilo na stadiu v běhu, v pětiboji (skok, běh, hod diskem a oštěpem, zápas), v pěstním zápase, v zápase ve volném stylu a v běhu v plné zbroji; v hipodromu byly jízdní závody na koních a na vozech. Asi od 80. olympijských her byly na programu i závody múzické: hudba, zpěv za doprovodu kithary nebo lyry, recitace básní a soutěž trubačů a hlasatelů. Vítězové byli hned po vítězství odměněni palmovou ratolestí a po skončení her olivovým věncem; mimoto si mohli dát postavit svoji sochu. Konání prvních olympijských her, založených podle báje Herakleem, bylo stanoveno dodatečně na rok 776 př. Kr.; zrušeny byly roku 393 po Kr. císařem Theodosiem, obnoveny byly roku 1896 zásluhou Pierra de Coubertina.

Významnými všeřeckými hrami byly také hry pythijské (pořádané v Delfách ke cti boha Apollona) a istmické (pořádané na korintském Istmu); menší význam měly nemejské hry (pořádané v Nemeji v Argolidě).

Řím

Římané se věnovali své práci šest sedm hodin denně, a to z největší části dopoledne. Po obědě a krátkém odpočinku se věnovali zábavě. Ta pro některé znamenala studium, četbu nebo gymnastiku, pro většinu však potloukat se po Foru a číhat na senzace či poslouchat zajímavé soudní spory, trávit dlouhé hodiny v lázních nebo navštívit nějakou římskou krčmu. V hospodách (*caupōna, popīna*) vysedávali na lavicích nebo nízkých stoličkách a pili buď víno, nebo oblíbenou medovinu (*mulsum*). Jakýsi grog — silné kořeněné víno s horkou vodou — se podával v podniku zvaném *thermopōlium*.

Soukromé hry: V hospodách si Římané mohli popovídat se známými, ale také si zahrát hru známou již z dětství — v kostky (*ālea*); vyhrával ten, kdo vytřásl z nádobky každou kostku s jiným číslem (vrh zvaný *Venus*), nejhorším vrhem (zvaným *canis*) bylo, když někdo vytřásl všechny kostky se stejným číslem. K hazardním hrám, v Římě oblíbeným, patřila hra zvaná sudá lichá (*pār impār*), kdy jeden z hráčů musel uhodnout, schovává-li druhý v sevřené pěsti sudý, nebo lichý počet kamínků, mincí nebo ořechů. Rovněž o peníze se hrála hra ruce prsty, při níž se v mžiku měl uhádnout počet prstů na náhle vztyčených rukou dvou hráčů (*micāre*). Oblíbenou společenskou hrou byla také hra podobná naší dámě — *lūdus latrunculōrum*: hráči sedící proti sobě posunovali kulaté kamínky na kreslené desce a snažili se obsadit protivníkům hrad. Děti i dospělí rádi házeli mincí a uzavírali při tom

sázky, na kterou stranu mince padne. Nejoblíbenější společenskou hrou u Římanů i Řeků byla hra s míčem.

Veřejné hry: Podle povahy závodů a her a podle místa konání byly v Římě rozeznávány hry v cirku (*lūdī circēnsēs*), zápasy gladiátorské (*lūdī gladiātōriī*) a divadla (*lūdī scaenicī*).

Ludi circenses byly koňské dostihy a vozatajské závody, konané v circích. Nejznámějším byl Cirkus maximus v údolí mezi Aventinským a Palatinským pahorkem; měl tvar zaobleného obdélníku o délce 600 m a šířce 200 m a za doby císařské pojal až 300 000 diváků. Středem závodiště se táhla nízka zeď (*spīna* = „páteř“), kterou závodníci objížděli. Na jejích obou koncích stály vždy tři sloupy (*mēta*) a mezi nimi byly oltáře, sochy božstev a signální zařízení závodů původně se sedmi vejci, pak se sedmi bronzovými delfíny; po každém ukončeném kole se ze spiny odstranilo jedno vejce, respektive jeden delfín. Před zahájením závodů bylo zvykem pořádat slavnostní průvod. Zpravidla závodila čtyřspřeží (*quadrīgae*), čas od času dvojspřeží (*bīgae*) nebo trojspřeží (*trīga*). Současně jely čtyři vozy a musely sedmkrát objet závodiště. Těch 8 400 m urazily asi za čtvrt hodiny. Pořadatel dával znamení ke startu tím, že hodil bílý šátek do závodní dráhy. Vozatajové bývali většinou otroci nebo propuštěnci, někdy také nemajetní svobodní občané. Později začaly vznikat závodní stáje (*factiō*); tyto profesionální kluby nabyly významu až v době císařské.

Ludi gladiatorii byly nejdříve hrami pohřebními, při nichž gladiátoři na počest zesnulého svedli zápas. Postupně se však stávaly lidovou zábavou. Na tyto hry byli otroci zvaní gladiátoři speciálně připravováni v gladiátorských školách (*lūdus gladiātōrius*), kde byli podrobeni přísné kázní. Výcvik byl tvrdý a trval několik let. Nejdříve se učili šermovat dřevěnou šavlí proti panákům ze slámy. Později cvičili s těžšími šavlemi, než bylo obvyklé, aby přivykli dlouhému skutečnému souboji. Pak se učili všem úskokům a lstím s příslušnou zbraní, neboť zpravidla spolu bojovali soupeři s různou výzbrojí, nejčastěji mirmillo a retiarius. *Mirmillō* byl těžkooděný gladiátor s přilbicí zdobenou rybou, štítem a mečem nebo kopím, zatímco lehkooděný *rētiarius* („sířař“) měl v ruce velkou síť a trojzubec. Z otroctví mohla gladiátory vykoupit jen smrt. Byl-li souboj dobojován, poražený klesl k zemi a zdviženou levicí s nataženými prsty žádal o milost. Jestliže bojoval tvrdě a statečně a získal si přízeň diváků, obecenstvo máváním šátků a palcem obráceným vzhůru žádalo pro něho milost. Když si obecenstvo přálo jeho smrt, ukazovalo pořadateli her palec obrácený dolů. Rozhodnutí bylo však na pořadateli; ukázal-li gladiátorovi palec obrácený dolů, vítěz vzápětí soupeře proklál. V aréně nebojoval jen člověk proti člověku, ale občas se tam konaly štvance (*vēnātiō*), při nichž bojoval člověk proti dravé zvěři nebo zvířata mezi sebou. Dalším druhem gladiátorských her byly námořní bitvy (*naumachia*), odehrávající se na vodní hladině. První naumachii uspořádal Caesar v bazénu na Martově poli. Gladiátorské hry se konaly původně na fóru, v cirku a od konce republiky v amfiteátru; naumachie byly zpočátku pořádány na jezerech, k tomu účelu budovaných, později v amfiteátrech napuštěných vodou. Amfiteátr (*amphitheatrum*) byla původně dřevěná stavba se dvěma půlkruhovými tribunami. Dopoledne se tam konala divadelní představení, při nichž stály tribuny zády k sobě, a tak se mohla současně hrát dvě různá představení. Odpoledne, kdy byl amfiteátr vyhrazen pro gladiátorské zápasy, se tribuny obrátily proti sobě, spojily dřevěnými čepy a tak vytvořily velkou oválnou arénu (*arēna*) sypanou pískem. Toto řešení přestalo fungovat, když se začaly stavět amfiteátry kamenné. Nejvýznamnější z nich je Koloseum čili Flaviův amfiteátr, jehož stavbu zahájil císař Vespasián; dokončeno bylo v roce 80 za vlády Titovy. Koloseum pojmullo až 70 000 diváků a jeho oválná aréna měla osy dlouhé 76 m a 46 m. Podobně jako na vozatajské závody neplatilo se zpravidla žádné vstupné ani na gladiátorské zápasy. Podle nepsaných zákonů římské etikety museli ale muži při návštěvě amfiteátru nosit bílé tógy a jen ti nejchudší na

posledních stupních tribuny směli přicházet v prosté tmavé tunice. Během zápasu se neslušelo jíst nebo pít, zato o přestávkách mohl každý sníst a vypít, co si s sebou přinesl nebo co mu nabídli štědrí pořadatelé.

Ludi scaenici se ve 4. stol. př. Kr. staly součástí kultovních slavností. Původně sestávaly ze zpěvu, hudby a tance. Později na scénu pronikla tragédie a komedie; zpočátku to byly hry přeložené z řečtiny a herci byli oblečeni po řecku. Podle řeckého pláště, zvaného pallium, se tyto hry nazývaly *fābula palliāta*. Pak vystupovali už herci v římských tógách, a těmto hrám se říkalo *fābula togāta*. Velké obliby dosáhla jednoaktovka nazývaná podle kampánského města Atelly *fābula Atellāna*. Námět této hry s ustálenými postavami (hloupý žrout — Maccus, žvanivý hlupák — Bucco, směšný stařec — Pappus a hrbatý šarlatán — Dossennus) si určovali sami herci, kteří při představení improvizovali na způsob commedie dell'arte. Oblíben byl také mimos se scénkami ze života prostých lidí a pantomimos bez mluveného slova. Řím měl tři stálé scény: Pompeiovo divadlo s devíti až desíti tisíci místy, Balbovo divadlo pro sedm až osm tisíc diváků a Marcellovo divadlo pro 14 600 diváků. Vstupné se neplatilo.

Kultovní hry: V Římě se slavilo mnoho svátků a výročí, jejichž oslavy zabíraly celkem asi sto dní v roce. Nejvýznamnější z her byly *lūdī Rōmānī*, konané 4.—19. září; součástí této slavnosti patricijů bylo procesí ke cti Jova Kapitolského. *Lūdī plēbēī*, konané od roku 221 př. Kr. na památku smíru plebejů s patriciji, trvaly od 4. do 7. listopadu. Vzpomínkou na zlatý věk vlády Saturnovy byl svátek *Sāturnālia* (*-ōrum, n.*), který začínal 17. prosince a trval tři, později pět dní. Saturnálie se vyznačovaly pohostinností a štedrostí — lidé si dávali dárky. Všichni měli na hlavě pilleus — znamení svobody — a žádný římský občan si neoblékl tógu. Nakrátko zavládla rovnost a svoboda: Otroci měli volno a jedli společně se svými pány. Bývalo zvykem, že je páni u stolu obsluhovali. Otroci mohli též své pány beztrestně kritizovat.

NÁBOŽENSTVÍ A MYTOLOGIE

Řecko

Náboženství: Řecké náboženství či zbožnost (*ἡ θεοσέβεια*) není totožné s mytologií čili bájeslovím, třebaže je s bájemi úzce spjata; není totožné ani s filozofií, i když se filozofové pokoušeli řešit podobné otázky, ale i náboženství dále rozvíjeli. Řekové viděli v náboženství uznání nějaké vyšší moci, stojící nad lidským životem i konáním, určitý ostych před ní, ale především projevování úcty k ní. Toto nezjevené polyteistické náboženství nemá ani inspirované posvátné spisy, ani obecně uznávaná dogmata. Klasická polis je společenstvím svobodných občanů, spojených společnými zákony a společným kultem. Tento kolektivní kult — neodmyslitelná součást pospolitosti obce — je jakýmsi státním náboženstvím. Vedle oficiálního kultu se ale postupem času vykrystalizovalo lidové náboženství.

Bohové (*ὁ θεός*): jsou antropomorfní, avšak větší a mocnější než lidé, jsou nesmrtelní, protože se živí ambrózií a pijí božský nektar. Mohou se též zjevit lidem; takové zjevení se nazývá epifanie (*ἡ ἐπιφάνεια*). V Athénách, jejichž hlavní ochránkyní byla Pallas Athéna, se ustálila představa dvanácti hlavních olympských božstev (*οἱ δώδεκα θεοί*); byly to tyto dvojice: Zeus (*Ζεύς*) a Héra (*Ἥρα*), Apollon (*Ἀπόλλων*) a Artemis (*Ἄρτεμις*), Afrodita (*Ἀφροδίτη*) a Ares (*Ἄρης*), Demeter (*Δημήτηρ*) a Athéna (*Ἀθηνᾶ*), Hefajstos (*Ἥφαιστος*) a Poseidon (*Ποσειδῶν*), Hermes (*Ἑρμῆς*) a Hestia (*Ἑστία*). Vedle toho bylo ctěno mnoho héroů (*ὁ ἥρωας*); ti byli prostým lidem bližší než velcí bohové. Zvláště na venkově se uctívaly i jiné polobožské bytosti: démoni (*ὁ δαίμων*), kteří představovali neurčitou sílu, jež nečekaně a iracionálně zasahuje do lidských osudů; nymfy (*ἡ νύμφη*), které byly ochránkyněmi pramenů a vod (najády, *ἡ ναιάς*), lesů (dryády, *ἡ δρυάς*) či hor (oreády, *ἡ ὄρειάς*); satyrové (*ὁ σάτυρος*) — průvodci Dionýsovi s kozlímá nohama, špičatýma ušima, tupým nosem a kozím ocasem; siléni (*ὁ σειληνός*) — bůžkové plodnosti s koňskýmá nohama a ohonem a vzpřímeným falem.

Věštění: hrálo významnou úlohu v náboženství. To bylo buď induktivní, tj. podle různých znamení (např. letu ptáků), nebo intuitivní či inspirační, jak je provozovaly věštírny. Nejznámější byla věštírna v Delfách, v níž ústy Pýthie mluvil Apollon. Jiné věštírny byly v Dodoně, kde se věštilo ze šumění posvátného dubu, nebo v Amfiareiu u Oropu, kde každý sám dostával věštbu ve snu při tzv. inkubaci; kněz mu pak vyložil smysl snu. Homér rozlišuje sny přicházející branou z rohoviny, které se splní, a sny přicházející branou ze slonoviny, které jsou nepravdivé.

Mysteria: K přímému setkání boha s člověkem docházelo především během obřadů v mysteriích; ta však stála na okraji oficiálního náboženství. Šlo o jakési mystické drama, které obsahovalo i očištění a vzbuzovalo naději lepšího života pro zasvěcence. Nejznámější jsou eleuzínská mysteria, v helénistické době se objevují mysteria Isidina.

Chrámy (*ὁ ναός*): Celá řecká krajina byla plna různých kultovních míst, oltářů, svatyněk a sošek, kde byli uctíváni bozi. Posvátnost místa zůstávala s ním trvale spjata a přecházela i na chrámy později na něm budované. Tato obydlí bohů, a nikoli shromáždistiště lidí (na rozdíl od křesťanských chrámů) byla většinou zavřená a přístupná pro lidi jen jednou dvakrát do roka při výročním svátku. Chrámy neměly okna, byly tvořeny předsíní, svatyní s kultovní

sochou a zamřížovaným zadním prostorem, kde byly uloženy chrámové dary, poklady a nářadí. Sochy bohů vždy pouze symbolizovaly božstvo, ale při antropomorfním zobrazování nutně vzniká nebezpečí, že se symbol ztotožňuje s tím, co symbolizuje, tak se dělo zvláště v lidové víře.

Oběti: znamenaly společnou hostinu boha a člověka, před níž předcházela rituální očista. Bohu připadaly jako zápalná oběť velké kosti, zvláště pak kýty pokryté lojem a vybrané kousky masa; na oheň se lilo i víno. Účastníci oběti si opékali zbylé maso nad oltářem na rožních. Vedle toho existovaly nekrvavé oběti (obilí, žaludy, fíky, luštěniny) a úlitby (voda, mléko, olivový olej, víno).

Modlitba: měla své místo v kultu, avšak hlasitá. Řekové ale neměli zvláštní pevně stanovené formule. Při modlitbě lidé stáli a dotýkali se jednou rukou oltáře či sochy anebo vztahovali obě ruce k nebi. Při úpěnlivých prosbách se člověk vrhal na zem před sochu boha a objímal její kolena; stejně tak prosebník objímal kolena člověka, k němuž se utíkal o pomoc. V kolenou sídlila totiž síla člověka i samých bohů. S modlitbami a oběťmi byla těsně spjata také hudba a tanec.

Kněží: Na kněze se pohlíželo jako na specializované odborníky na obřady. Reprezentační kněžské úřady nebyly vždy doživotní, nýbrž jejich nositelé bývali spíše volenými úředníky. Pořádání slavností měli v Athénách na starosti archonti. Pro Řeky je typické, že se svátky a slavnostmi spojovali nejen oběti a průvody, ale také různé závody.

Mytologie: Slovo mytologie čili bájesloví představuje soubor bájí (*ὁ μῦθος*) — vyprávění o událostech, v nichž vystupují bohové a héroové. Mýty mohou být kosmogonické (o vzniku světa), kosmologické (o uspořádání světa), etiologické (o původu některých zvyků a obyčejů) či genealogické (o původu mocných aristokratických rodů). Homér a Hesiodos platili za autory celé řecké mytologické soustavy.

Podle mytologie byl nejdříve Chaos (*Χάος*), nerozlišené prázdno, pak se objevila Země (*Γαῖα*), která zrodila Nebe (*Οὐρανός*); v této době se zrodili i jiní bohové coby prvky kosmu; to byla první generace bohů. Druhou generaci bohů, kteří už nebyli personifikací živlů, tvořilo šest Titánů a šest Titánek, kteří přišli na svět z družného spojení Země a Nebe, z něhož povstali i tři Kykloповé a tři Hekatoncheři. Z družného spojení Titána Krona a Titánky Rhey pochází třetí generace bohů — olympští bohové v čele s Diem („otec bohů a lidí“, vládce hromu a blesku); jeho bratry byli Hádes (bůh podsvětí) a Poseidon (bůh moří), sestrami Hestia (bohyně rodinného krbu), Demeter (bohyně úrody) a Héra (nejvyšší bohyně).

Heroové jsou potomci boha a smrtelné ženy nebo smrtelného muže a bohyně. Nejznámější héros je Herakles.

Řím

Náboženství (*religiō*): Pro Římany znamenal výraz „religio“ ostych a úctu před něčím anebo v širším pojetí pečlivé zachování všeho, co se vztahuje k uctívání bohů. V tomto smyslu vykládá náboženství i Cicero ve svém spise O přirozenosti bohů (*Dē nātūrā deōrum*), kde píše: „Qui omnia, quae ad cultum deorum pertinerent, diligenter retractarent et tamquam relegerent, sunt dicti religiosi ex relegendo.“ Pro římské náboženství je specifický velmi vyvinutý formalismus, jímž se odlišuje od řeckého. Římané připisovali pevnou organizaci kultu a zřízení typických kněžských sborů králi Numovi Pompilioví (8. stol. př. Kr.).

V nejstarším údobí převládaly primitivní představy, podle nichž má každý předmět i přírodní a životní akt v daném okamžiku božskou sílu — *nūmen*. Ochráncem mužova života je jeho *genius*, jemuž se obětovalo o narozeninách a který zaniká s mužovou smrtí.

Ochránkyní života ženy je *Iūnō*. Zvláštní význam měli duchové zemřelých — *Lemurēs*, kteří byli dobří — *Larēs*, zlí — *Lārvae* nebo bez určitého vztahu k lidem — *Mānēs*. Lárové byli také ochránci pozemků a na rozcestích se jim stavěly kapličky. Pozemek domu chránil *Lār familiāris*. Sošky Lárů byly umístěny ve skříňce u domácího krbu (*Larārium*); jim se obětovalo od každého jídla a o kalendách, nonách a idách se jim na krb kladly věnce. Zobrazení byli jako dva mladíci v tunice s rohem hojnosti v ruce. Ochráncům příbytků — *Penātēs familiārēs* se též obětovalo při každém jídle. *Penātēs públicī*, kteří se nalézali ve Vestině chrámu, byli ochránci státu. Penāti se zobrazovali jako starci se zahalenou hlavou, na mincích jako dvě mužské hlavy.

Bohové (*deus*): Římané měli zprvu pouze funkční bohy, kteří neměli žádnou konkrétní podobu. Jen pozvolna se dospívalo k antropomorfismu.

V čelo se nejdříve dostala trojice bohů — *Iuppiter*, *Mārs* a *Quirīnus* (ochranné božstvo Kvirinálu, pak jméno zbožštěného Romula), odpovídající třem hlavním božstvům obcí, z nichž vznikl Řím. Etruskové během své dočasné nadvlády zbudovali na Kapitolu chrám, kde byla uctívána kapitolská trojice, převzatá z etruského náboženství: *Iuppiter*, *Iūnō* a *Minerva*. V období republiky přicházely do Říma prostřednictvím styku s řeckými, etruskými a italskými městy nové náboženské představy; nová božstva byla uctívána pod jmény starých římských numin a bohů, např. Merkur, Venuše, Ceres, Diana a Liber.

Až do 2. punské války se římské náboženství rozšiřovalo o řecká božstva, ta však byla uctívána stále mimo městské hradby (*extrā pōmērium*). Teprve zvýšení nábožnosti v těžkých chvílích oné války vedlo k odstranění rozdílu mezi starými a novými bohy. Stalo se tak při lektisterniu (*lectisternium* = prostírání lehátek; obřad hoštění bohů, kdy se před jejich sochy, uložené na poduškách, předkládala jídla; současně byly v celém městě otevřeny všechny domy, každému se dostalo pohoštění, ustaly spory, vězňům byla na ten den sňata pouta) roku 217 př. Kr., kdy byly nesený v průvodu a poté podle athénskému vzoru postaveny na Římském fóru zlaté sochy řecko-římských bohů, byli to Jupiter a Juno, Neptun a Minerva, Mars a Venuše, Apollo a Diana, Vulkán a Vesta, Merkur a Ceres. Od této doby můžeme položit naprosté rovnítko mezi řecké a římské názvy bohů.

Hlavní řecko-římské bohové a bohyně jsou: *Apollō* = Apollon (bůh umění), *Cerēs* = Demeter (bohyně úrody), *Cupīdō* = Eros (bůh milostné touhy), *Dīana* = Artemis (bohyně lovu), *Iūnō* = Héra (nejvyšší bohyně), *Iuppiter* = Zeus (nejvyšší bůh), *Līber* nebo *Bacchus* = Dionýsos nebo Bakchos (bůh vína), *Mārs* = Ares (bůh války), *Mercurius* = Hermes (bůh obchodu, posel bohů), *Minerva* = Athéna (bohyně moudrosti), *Neptūnus* = Poseidon (bůh moří), *Orcus* nebo *Plūtō* = Hádes nebo Pluton (bůh podsvětí), *Prōserpina* = Persefona (bohyně podsvětí), *Sāturnus* = Kronos, *Venus* = Afrodita (bohyně lásky a krásy), *Vesta* = Hestia (bohyně rodinného krbu), *Vulcānus* = Hefaistos (bůh ohně).

Bůh z nepřátelského města mohl být vyvoláván do Říma při obřadu zvaném *ēvocātiō*, při kterém se mu sliboval větší chrám a lepší podmínky.

Prvním orientálním božstvem byla maloasijská Kybele — Velká matka bohů idská, jejíž kult se dostal do Říma již za 2. punské války a jejíž kněží — *gallī* se v extatickém tanci sami zbavovali mužství ostrým nekovovým předmětem. Koncem republiky a v době císařské pronikla do Říma další orientální božstva, např. egyptská Isis, respektive trojice Isis, Osiris a Hor, perské božstvo světla a dobra — Mithra a různá solární božstva. Vydáním nařízení císaře Karakally (*cōnstitutīō Antōnīniāna*) byly odstraněny poslední rozdíly mezi božstvy římskými a cizími.

Mimoto se za doby císařské rozrostlo uctívání abstraktních představ jako Svornost (*Concordia*), Vítězství (*Victōria*), Naděje (*Spēs*) či Štěstí (*Fēlicitās*); ty někdy vyjadřovaly božskou podstatu vladařovy vlastnosti, např. Prozřetelnosti. Dále se dostávalo božských poct

i císařům, a to za principátu zpravidla až po jejich smrti; teprve ve 3. stol. po Kr. dochází k přímému ztotožnění vládnoucího císaře s bohem, jak je to pak za dominátu vyjádřeno i oficiální titulaturou *dominus et deus*.

Koncem antiky se prosazoval henoteismus, což znamená, že zvláštní pozornost patří jednomu bohu, aniž by se zpochybňovala existence božstev jiných. Tomuto bohu je připisována univerzální platnost.

Výše zmínění pohanští bohové byli vytlačeni křesťanskou nejsvětější Trojicí (*Sānctissima Trīnitās*), kterou tvoří Bůh Otec, Syn a Duch svatý (*Deus Pater, Fīlius et Spīritus Sānctus*).

Věštění (*dīvinātiō*): Římané byli skeptičtí k intuitivnímu věštění, a tak nikdy nevybudovali takový systém a hustou síť věštíren jako Řekové. Chudší vrstvy obyvatelstva se obracely na losy (*sors*) v chrámu bohyně Fortuny v Praeneste; šlo o tabulky z dubového dřeva uchovávané v truhle z posvátné olivy, na nichž byla napsána jednotlivá písmena i celé věty; z nich se pak skládaly věštby podle pořadí, v němž byly destičky řízením Štěstěny vytaženy. Místo řeckých věštíren měli Římané Sibyliny knihy (*librī Sibyllīnī*), což byla sbírka proroctví do budoucnosti, dosti mlhavých, bez vztahu k určitým osobám.

Římané vytvořili dokonalý systém výkladů různých znamení a předzvěstí — prodigií (*prōdigium*), ovlivnění etruským uměním haruspiků, zvaným *disciplīna Etrusca*. Haruspikové věštili podle jater obětovaného zvířete a vykládali i jiná prodigia. Auspicia (*auspicium*) byla pozorování vůle bohů z letu ptáků, později každé pozorování stanovených (*auspicium imperātīvum*) nebo náhodných znamení (*auspicium ablātīvum*). Stanovená znamení (*ōmen*) se pozorovala z letu ptáků (*ex avibus*), ze zobání posvátných kuřat (*ex tripudiīs*), z nebeských znamení (*dē caelō*; zvláště z blesku) a z chování zvířat (*ex quadrupedibus*). Tato pozorování prováděli především augurové. Auspicia předcházela před každým úředním jednáním. Pro své osobní cíle mohl auspicia konat každý občan.

V antice si již uvědomovali rozdíl mezi vírou a pověrou (*superstitiō*) a zvláště Římané odsuzovali pověry, k nimž zprvu počítali vše, co přicházelo z východu, a vždy to, co nějak souviselo s magickými kouzly, jež nebyla přípustná.

Chrámy (*templum*): byly místem náboženského kultu a řídily se vlastními předpisy (*lēs templī*). Byly to samostatně hospodařící jednotky, závislé na svých pozemcích a náboženském cítění lidu. Chrámy stávaly podle etruského vzoru na vysoké podstavě (*podium*) se schodištěm po celé šíři přední strany. Půdorys byl většinou obdélníkový, ale existovaly i nevelké rotundy. Chrám měl předsíň, loď (*cella*) a zadní prostor. V lodi se nacházela kultovní socha. Chrám jakožto příbytek bohů nebyl lidem většinou přístupný; někdy však přece jen chrámy sloužily pro shromáždění lidí, a to např. při zasedáních senátu. Věřící se shromažďovali před chrámem, kde stál oltář na krvavé oběti, ale i uvnitř chrámu, kam měli přístup kněží, mohl být oltář pro oběti nekrvavé. Ke dni založení chrámu (*diēs nātālis templī*) se konaly okázalé výroční slavnosti.

Stále existoval také rodinný kult s lary a penáty a u starobylých rodů ještě s voskovými podobiznami předků (*imāgō maiōrum*), kteří se těšili velké úctě téměř jako řečtí héroové.

Oběti (*sacrificium*): probíhaly vesměs jako u Řeků: Vlastní oběti předcházela rituální očista obětníka i zvířete vodou. Krvavými oběťmi byl skot, ovce, kozy, prasata, kuřata či husy. Obětované zvíře se rozdělilo mezi bohy a lidi. Speciálně Římané se vlivem etruských haruspiků zaměřili na zkoumání jater obětovaných zvířat. Existovaly i nekrvavé oběti a úlitby.

Modlitba (*precātiō*): U Římanů musila být striktně dodržována předepsaná formule modlitby, přesně předepsané pro každou příležitost. Vedle veřejných obřadů se modlilo (nahlas) za konkrétní věci znamenající pro sebe štěstí; často to byly věci směšné nebo znamenající škodu pro druhého. Při modlitbě se stálo se zahalenou hlavou. K modlitbě musíme však počítat i různé hymny a tance.

Kněží (*sacerdōs*): považovaní za specializované odborníky na oběti a obřady, nepotřebovali žádné vysvěcení ani nemusili prokazovat speciální způsobilost; často stačily jen dobré fyzické předpoklady. Specialitou Římanů byly kněžské sbory, které se dělily na kolegia (*collēgium*) a na bratrstva (*sodālītās*). Bratrstva byla původně rodová kultovní sdružení, postupně pozbývala význam a byla nahrazena kolegií.

Na významu nabylo kolegium pontifiků (*collēgium pontificum*), které tvořili vedle pontifiků vestálky, flaminové a rex sacrorum.

Pontifikové (*pontifex*) měli vrchní správu veškerého kultu, na starosti měli náboženské předpisy (*iūs dīvīnum*), nikoli kult jednotlivých božstev. S tím souviselo vedení kalendáře a několikerych análů. Pontifikové byli původně tři, od roku 300 př. Kr. osm a mohli jimi být i plebejové, od Sully patnáct a za Caesara šestnáct. V jejich čele stál *pontifex maximus*, volený doživotně ve sněmu tributním; mohl zastoupit každého kněze, jmenoval flaminy a vestálky, nad nimiž měl právo života a smrti; v době císařské byl pontifikem maximem císař. Pro své úkoly měli pontifikové pomocníky a trojčlenný sbor zvaný *pontificēs minōrēs*.

Vestálky (*Vestālis*) tvořily sbor šesti kněžek. Svůj úřad nastupovaly v šesti letech, musely si uchovat panenství a setrvat v úřadě nejméně třicet let. Jejich úkolem bylo zastávat domácí práce v domě králově, později v chrámu Vestině. Zde pečovaly o posvátný oheň, připravovaly z nové úrody pokrm pro obřady a čistily chrám.

Flaminové (*flāmen*) byli kněží určitého boha; byli tři *flāminēs maiōrēs* (*Diālis*, *Mārtiālis* a *Quirīnālis*) a dvanáct *flāminēs minōrēs*.

Rex sacrorum byl „král-obětník“, v jehož funkci se udržely zbytky královské pravomoci. Konal oběti o kalendách, nonách a některých dalších svátcích; byl knězem hlavně Janovým.

Význam měla i jiná kolegia: Augurové (*augur*), jejichž hlavním úkolem bylo pozorovat věštná znamení, zvláště let ptáků. Původní počet tří augurů vzrostl na šestnáct. *Quīndecimvirī sacrīs faciundīs*, kteří tvořili kolegium nejprve o dvou, pak deseti a posléze patnácti členech, jež hledalo za situace pro stát nepříznivé na pokyn senátu v Sibyliných knihách vhodný prostředek k zažehnutí pohromy. Epulonové (*epulō*), kteří měli na starosti sváteční hostiny spojené se slavnostmi a hrami a lektisternia.

Vedle toho existovala starobylá bratrstva: fetialové (*fētiālis*; dvacetičlenný sbor kněží, kteří vykonávali obřady při upravování poměru římského státu ke státům jiným), luperkové (*Lupercus*; členové družstva pro kult boha Fauna) a haruspikové (*haruspex*; věštcí z vnitřností obětovaných zvířat).

Kněžské úřady buď obsazoval pontifex maximus (flaminové a vestálky), nebo se doplňovaly kooptací (volbou). Daleko více než v Řecku byly kněžské úřady v Římě vázány tabuovými zákazy, což vedlo k postupnému úpadku.

Gnosticismus: Už koncem republiky a zvláště pak v prvních dvou staletích naší éry začíná nebývale vzrůstat vliv magie a astrologie. Proti střízlivému římskému (i řeckému) náboženství vstupuje do popředí iracionalistický prvek, projevující se především v gnosticismu, typickém výplodu pozdně antického synkretismu. Tento nábožensko-filozofický směr vznikl zhruba na počátku našeho letopočtu. Je to spekulace vycházející z výkladu Genese v prostředí neortodoxní židovské diaspory; na židovství je závislá, ale vlastně popírá biblické představy, protože starozákonního Boha snižuje na pouhého tvůrce (demiurga) tohoto špatného světa, v němž je duše uvězněna v těle jako v hrobce (*σῶμα σῆμα*). Gnóze navazuje na platonismus i novopythagoreismus a je v ní mnoho také z perského dualismu světla a tmy, dobra a zla. Nejvyšší bůh, který není totožný s demiurgem, je neznámý, jeho emanacemi jsou všechny vyšší i nižší nebeské bytosti, které nakonec vytvořily svět, v zásadě špatný. Jen v lidské duši je částička věčného světla, pocházející od božstva zvaného První člověk; záleží na člověku na tomto světě, zda dojde pravého poznání (*ἡ γνῶσις*), aby se jeho duše

osvobodila od tmy. Pohrdání tělem vedlo k askezi, ale také k tzv. libertinismu, tj. naopak k pohlavním excesům.

Neexistoval však žádný jednotný systém gnosticizmu. Jednotnější systém vytvořil až ve 3. stol. Peršan Mání, jenž se pokládal za dovršitele velkých světových náboženství — perského zoroastrismu, indického buddhismu, židovského náboženství i křesťanství.

Mithraismus: vyrostl na rozhraní letopočtu na půdě perského zoroastrismu, obsahuje však i prvky babylonské a helénistické. Hlavním cílem mithraismu je spása lidské duše. Té se podle tohoto učení dosáhne zasvěcením do mysterií o sedmi stupních zasvěcení: havran, mladík, voják, lev, Peršan, sluneční běh, otec. Mýtus vypráví o tom, že na příkaz nejvyššího boha dobra Ahuramazdy zabíjí Mithra — božstvo dobra a světla — každoročně kosmického býka, stvořeného Ahuramazdou. Z údů tohoto každoročně se obnovujícího býka vzniká veškeren život v přírodě, čemuž se snaží bránit démoni boha zla Ahrimana.

Křesťanství (*Christiānitās*): vyšlo z židovského monoteismu i z jeho víry ve slíbeného mesiáše (= *χριστός*), jenž tehdy přišel na svět v osobě Ježíše Krista, který se stal ústřední postavou tohoto nového náboženství. Křesťanství si také z židovství zachovalo výlučnost vůči jiným náboženstvím, ale překonalo ho tím, že novou nauku otevřelo pro všechny lidi, nikoli jen pro vyvolený národ. Proto se rychle začalo šířit z Palestiny a už ve 2. stol. proniká do všech končin římské říše. Křesťanství se dostalo oficiálního uznání ediktem milánským roku 313. Ediktem císaře Theodosia z roku 380 se křesťanství stalo náboženstvím státním. Přestože byly pak zakázány pohanské kulty, přežívalo staré náboženství ještě leckde na tradičním venkově a některé prvky pohanské lidové zbožnosti přešly do křesťanství, např. procesí při svěcení ozimů na svátek sv. Marka 25. dubna, navazující na Robigalia — starořímský svátek boha Robiga, chránícího obilí před rzí.

Mytologie: Mluvíme-li o antické mytologii, máme na mysli prakticky výhradně mytologii řeckou; Římané totiž přejali celkem beze zbytku mytologii od Řeků (*interpretātiō Rōmāna*).

PŘEHLED LITERATURY

Řecko

I. Doba archaická (předatická): 9./8.—zač. 5. stol. př. Kr.

Homéros: 9./8. stol. př. Kr.; eposy

— **Ílias:** Agamemnon, vůdce Řeků obléhajících Troju, odňal Achilleovi jeho zajatky Briseovnu. Achilleus je tím uražen, a proto odmítá účastnit se bojů proti Trojanům. Ti nebezpečně ohrozí řecký tábor. Zasáhne proti nim Achilleův přítel Patroklos, převlečený s Achilleovým svolením do jeho zbroje, je však trojským královským synem Hektorem zabit a oloupen o zbroj. Achilleus, zdrcen přítelovou smrtí, odloží svůj hněv, zúčastní se v nové zbroji, ukované Hefaistem, boje a Hektora zabije — jeho tělo však nakonec vydá vládci Trojanů, Hektorovu otci Priamovi, k pohřbení. Zachyceny jsou události 51 dní z posledního, desátého roku války.

— **Odysseia:** Po dobytí Troje se už všichni řečtí bojovníci vrátili domů, jen Odyssea zdržuje již sedmý rok na ostrově Ogygii nymfa Kalypso. Zatím v domě Odysseově na Ithace řádí okolní šlechtici a ucházejí se o ruku věrné Odysseovy choti Penelopy. Odysseův syn Telemachos se vydá na popud bohyně Athény pátrat po svém otci. Mezitím chystají nápadníci doma Telemachovi úklady. Odysseus opustí nymfu Kalypsu a po svízelné plavbě se dostane na ostrov blažených Fajáků, kde vypráví králi Alkinoovi všechny své pohnuté osudy: Po dobytí Troje byl Odysseus se svými loděmi zanesen k Lotofágům a k ostrovu Kyklopa Polyfema. Lstí unikl krutému lidožroutovi, jehož oslepil. Dále připlul k ostrovu Aiola, krále větrů. Poněvadž dal Odysseovi nepříznivé větry uzavřené v pytli, přiblížil se se svými loděmi k Ithace; ale plavci ze zvědavosti pytel otevřeli a byli zahnáni od vlasti. Lidožroutům Laistrygonům unikl jen Odysseus se svou lodí. Poté připlul k Aiaii, ostrovu kouzelnice Kirky. Ušel s pomocí Hermovou jejím čárům a byl i s druhy u ní rok hoštěn. Před odplutím se na její radu odebral ke vchodu do podsvětí. Vyvolav odtud stín Teiresiův, dověděl se od něho své příští osudy. Uniknuv zpěvným Sirénám, pozbyl několik druhů u Skyilly. Na Thrinakii pobili zbylí druzi z hladu stáda Heliova. Za to byli na další plavbě stiženi bouří. Z té se zachránil jen sám Odysseus na Ogygii u Kalypsy. Loď Fajáků dopraví Odyssea i s dary na Ithaku. Tam se ho ujme Athéna a dá mu vzhled starého žebráka. Telemachos se šťastně vrátí z cesty a setká se s otcem. Pak se oba domluví o potrestání nápadníků, které spolu pobijí. Odysseus se dá konečně poznat i věrné Penelopě a oba se radují ze šťastného shledání. Athéna usmíří příbuzné zabitých nápadníků.

Hésiodos: 8./7. stol. př. Kr.; epické básně

— **Erga kai hémerai (Práce a dny):** Z této básně se dovídáme o autorovu osudu. Jeho bratr Perses ho podplacením soudců připravil o dědictví po otci. Hésiodos však spor nakonec vyhrál a dosáhl v hospodaření takových výsledků, že špatně hospodářící bratr k němu přichází žebrat o chléb. Jsou tu morální poučení, hospodářské rady pro rolníka, mýty (o pěti věcích lidstva, o Prometheovi či o Pandoře).

— **Theogoniá (O původu bohů):** Líčí původ a vývoj světa a bohů; jde o pokus uvést chaotický svět božstev v soustavu, přičemž je použito jako prostředku genealogie. Látka je zpestřena úvodním hymnem na Múzy a četnými mýty: o vzpouře Kronově proti Uranovi, o sočení mezi Diem a Prometheem, o stvoření ženy jako trestu na lidstvo, boj olympských bohů s Titány.

— **Katalogos gynaikón (Seznam žen):** Vykládá původ urozených řeckých rodů ze spojení pozemských žen s bohy. Zachovala se jeho část jako zlomek Aspis (Štít), jehož námětem je souboj Heraklea s Kyknem, synem Areovým, který končí Herakleovým vítězstvím. Nejvíce místa zaujímá popis hrdinova štítu, daru boha Hefaista.

Archilochos: 7. stol. př. Kr.; lyrické básně.

Alkaios: 7./6. stol. př. Kr.; monodická lyrika.

Sapfó: 7./6. stol. př. Kr.; monodická lyrika.

Anakreón: 6. stol. př. Kr.; monodická lyrika.

Pindaros: 6./5. stol. př. Kr.; sborová lyrika.

Aisópos: 6. stol. př. Kr.; bajky.

Hérodotos: asi 484—asi 430 př. Kr.; „otec dějepisu“,

— **Historiés apodexis (Výkaz zkoumán)**, podle jiného názvu **Historiai (Dějiny)**: 9 knih, z nichž jsou 1.—4. dějinami východních národů a 5.—9. popisují řecko-perské války.

II. Doba klasická (atická): 5.—4. stol. př. Kr.

Aischylos: 525/4—456/5 př. Kr.; z asi 90 tragédií a satyrských dramát se zachovalo 7 tragédií

— **Hiketides (Prosebnice)**: 50 dcer Danaových prchá do Argu, aby se vyhnuly sňatku se svými bratrance, syny krále Aigypta. Pelasgos, líčený jako demokratický vládce Argu, jim po poradě s lidem poskytne útočiště.

— **Persai (Peršané)**: Oslavuje vítězství athénské loďstvo nad Peršany u Salaminy.

— **Hepta epi Thébás (Sedm proti Thébám)**: Laios neuposlechl varování věštby a zplodil Oidipa. Tato vina je nakonec smyta smrtí Oidipova syna Eteoklea při obraně rodného města.

— **Prométheus desmótés (Upoutaný Prometheus)**: Titán Prometheus, který náležel ke generaci starších bohů, byl na rozkaz nového vládce bohů Dia přikován ke skále za to, že dal lidem oheň; ale Prometheus má nad Diem moc, neboť zná tajemství, na němž závisí bezpečnost vlády Diovy, odmítá je však prozradit. Proto je nakonec sražen i se skalou, ke které je připoután, do podsvětí.

— **trilogie Oresteia: Agamemnón, Choéforoi (Obětující ženy), Eumenides (Milostivé bohyně)**: Klytimestra a Aigisthos zabijí Agamemnona; Orestes vykoná pomstu na obou vrahcích — své vlastní matce a jejím milenci. Orestes je za svůj čin pronásledován Erinyemi; proti nim se ho ujímá Apollon. Spor o vinu Orestovu má rozřešit Athéna, ta však postoupí rozhodnutí nové soudní instituci — areopagu, kterou sama zřídila a která má napříště soudit vraždy; odstraňuje tak starou krevní mstu. Orestes je osvobozen.

Sofoklés: 497/6—406 př. Kr.; z asi 120 her se zachovalo 7 tragédií

— **Aiás:** Aias, syn Telamonův, chce pobít řecké velitele před Trojou za to, že rozhodli spor o Achilleovu zbroj ve prospěch Odysseův a nedocenili tak jeho zásluhy. Bohyně Athéna však stihne Aianta šílenstvím, takže Aias pobije stádo ovcí. Když se vzpomene a pozná svůj omyl, spáchá sebevraždu.

— **Antigoné:** Antigone, dcera Oidipova, hájí tradiční nepsaný zákon řecké etiky a pohřbí přes zákaz vládce Kreonta mrtvé tělo bratra Polyneika, který zdvihl zbraň proti své vlasti. Kreon, líčený jako tyran, ji proto odsoudí k smrti. Antigone hyne, ale Kreon je za své jednání stížen vzápětí těžkými ranami osudu.

— **Élektrá:** Elektra, dcera Agamemnonova, vzdoruje vrahům svého otce a v duchu tradiční morálky pomáhá pomstít jeho smrt.

— **Oidipús tyrannos (Oidipus král)**: Oidipus — domněle syn korintského krále — chce uniknout věštbě Apollonově, podle níž se má stát vrahem svého otce a manželem své matky, proto se straní Korintu. Všechny Oidipovy činy však vedou proti jeho vůli k jejímu naplnění: Zbaví Théby hrozné Sfingy a dostane za to Iokastu, jejíž choť král Laios byl nedávno zavražděn, jak se pravilo, neznámými lupiči. A vládne řadu let v Thébách šťastně. Město je postiženo morem, který má ustát, bude-li vypuzen ze země vrah krále Laia. Potom se Oidipus dovídá, že on zabil krále Laia, svého otce, a že si vzal za choť svoji matku Iokastu, jak pravila věštba. Iokaste se oběsí, Oidipus se na její mrtvole oslepí.

— **Tráchíniai (Trachiňanky)**: Herakleova manželka Deianeira chce získat zpět lásku svého muže, pošle mu proto roucho napuštěné krví Kentaura Nessa, ale způsobí tím Herakleovi strašné utrpení a nakonec i smrt.

— **Filoktétés:** Lstivý Odysseus a čestný Neoptolemos usilují přivést Filokteta k Troji, které nemohou Řekové bez jeho pomoci dobýt.

— **Oidipús epi Kolónó (Oidipus na Koloně)**: Zpracovává lokální báji o smrti Oidipově v rodišti Sofokleově.

Eurípídés: asi 480—406 př. Kr.; z 80—90 divadelních her se zachovalo 17 tragédií

— **Alkéstis:** *Hrdinka v oddané lásce neváhá podstoupit smrt za manžela.*

— **Médeia:** *Medeia z lásky k milovanému Iasonovi opustila vlast a spáchala krvavé zločiny, je však nakonec manželem opuštěna. Tato zrada probudí temné síly v nitru barbarské ženy, v krajním zoufalství se Medeia pomstí Iasonovi vraždou jeho nové nevěsty a vlastních dětí, jejichž otcem je Iason.*

— **Hippolytos:** *Faidra svádí těžký vnitřní boj mezi svou ctí a vášnivou láskou k nevlastnímu synu Hippolytovi. Prozrazení a odmítnutí její lásky vede nakonec k sebevraždě Faidřině a Hippolytově smrti.*

— **Tróades (Trojanky):** *Ukazuje na osudu zajatých trojských žen hrůzy války.*

— **Ífigeneia en Taurois (Ifigenie v Tauridě):** *Orestes se na své cestě za sochou Artemidy, kterou má na příkaz božstva přivést do Řecka, a očistit se tak ze zabití matky, setká nepoznán s Ifigenií. Má být sestrou, kněžkou Artemidinou, obětován, šťastnou náhodou se však sourozenci poznají a zásahem bohyně Athény se oba zachrání.*

— **Ífigeneia en Aulidi (Ifigenie v Aulidě):** *Ifigenie se ušlechtilě rozhodne obětovat život za blaho vlasti.*

— **Andromaché, Bakchai (Bakchantky), Élektrá, Hekabé, Helené, Héraklés mainomenos (Herakles šílející), Hérakleidai (Herakleovci), Ión, Foinissai (Féničanky), Orestés, Hiketides (Prosebnice)**

a satyrské drama

— **Kyklóps.**

Aristofanés: 445—asi 380 př. Kr.; ze 44 komedií (stará atická komedie) se jich zachovalo 11

— **Achárnés (Achárnští):** *Dikaiopolis, představitel rolníků sužovaných peloponéskou válkou, dosáhne nejprve pro sebe separátního míru se Spartou a posléze získá na svou stranu sbor uhlířů z dému Achárnai.*

— **Orníthes (Ptáci):** *Dva Athéňané omrzeli životem ve svém městě založí v říši ptáků město mezi nebem a zemí. To brání průchodu obětního kouře do nebe, a tak jsou bohové hladem donuceni, aby vydali ptákům vládu nad světem. Hra končí svatbou jednoho z Athéňanů se zosobněnou Vládou, kterou mu odstoupí sám Zeus.*

— **Lýsistraté:** *Lysistrate poradí athénským a spartským ženám, aby odpíraly svým mužům manželské povinnosti, dokud neustanou ve válce. Konečnému usmíření předchází Lysistratin varovný projev k řeckým kmenům o jejich osudu.*

— **Batrachoi (Žáby):** *Sbor podsvětích žab doprovází svým zpěvem Charonovu loďku, v níž se přepravuje do podsvětí Dionýsos pro Euripida. Ale po Euripidově literárním souboji s Aischylem si odvede na svět jeho přemožitele, Aischyla.*

— **Hippés (Jezdci), Nefelai (Oblaky), Sfékes (Vosy), Eiréné (Mír), Thesmoforiazúsai (Ženy o Thesmoforiích), Ekklésiazúsai (Sněmovnice neboli Ženský sněm), Plútos (Bohatství).**

Thúkydidés: 460—asi 400 př. Kr.; historik, napsal **Dějiny peloponéské války** (jen do roku 411).

Xenofón: asi 430—asi 355 př. Kr.;

spisy historické a politické

— **Kýrú anabasis** (*osudy řeckých žoldnéřů po Kyrově smrti*), **Hellénika** (*vypsání řeckých dějin v letech 411—362 př. Kr.; navazuje na dílo Thukydidovo*), **Agésiláos** (*chvalořeč na zemřelého přítele — spartského krále Agesilaa*), **Lakedaimonión politeiá (Ústava lakedaimonská)**, **Poroi (O obecních důchodech; návrh, jak zvýšit státní příjmy Athén)**, **Kýrú paideiá (O Kyrově vychování; Kyrovo mládí a výchova, ale i vláda a smrt; historické skutečnosti zcela libovolně pozměňovány)**,

spisy filozofického obsahu

— **Apologíá Sókratús (Obrana Sokrata), Apomnémoneumata Sókratús (Vzpomínky na Sokrata), Symposion, Hierón** (rozmluva básníka Simonida se syrakuským tyranem Hieronem o výhodách života stráveného v soukromí a o vlastnostech úspěšného vladaře),

spisy odborné

— **Oikonomikos (O hospodaření), Kynégetikos (O lovectví; pravost sporná), Hipparchikos (O veliteli jízdy), Peri hippikés (O umění jezdeckém).**

Démostenés: 384—322 př. Kr.; řečník, zachováno pod jeho jménem 61 řečí a 6 dopisů (nepocházejí však všechny od něho), filipiky

— **Kata Filippú 1, 2, 3 (Proti Filippovi I.—III.).**

Platón: 427—347 př. Kr.; filozof, dialogy

— **Lachés** (o statečnosti), **Charmidés** (o uměřenosti), **Euthyfrón** (o zbožnosti), **Lysis** (o přátelství), **Hippiás Elattón (Hippias Menší;** o výchově k mravnosti), **Ión** (o básnictví), **Hippiás Meizón (Hippias Větší;** o krásnu), **Kritón** (o poslušnosti zákonů), **Prótagorás** (o ctnosti), **Gorgiás** (o rétorice a mravnosti), **Menón** (o učitelnosti ctnosti a anamnéze), **Kratylos** (o vztahu názvů k věcem), **Euthydémós** (proti eristice), **Menexenos** (parodie na pohřební řeči), **Symposion** (o lásce), **Faidón** (o nesmrtelnosti duše), **Politeiá (Ústava;** o nejlepším státním zřízení), **Faidros** (o kráse a idejích), **Parmenidés** (problémy teorie idejí), **Theaitétos** (o poznání), **Sofistés** (o pravém a zdánlivém vědění), **Politikos** (o dokonalém státníku), **Filébos** (o poměru slasti a dobra), **Tímaios** (přírodní filozofie) **Nomoi (Zákony;** o druhém nejlepším státním zřízení), **Kritiás** (o Atlantidě),

nedialogické spisy

— **Apologíá Sókratús (Obrana Sokrata), Epistolai (Listy).**

Pravděpodobně nepravé Platonovy dialogy jsou

— **Mínós, Kleitofón, Hipparchos, Erastai (Milovníci), Epinomis (Dodatek k Zákonům), Alkibiadés, Alkibiadés Deuterós (Alkibiades Druhý).**

Aristotelés: 384—322 př. Kr.; filozof,

spisy logické

— **Organon (Nástroj): Katégoriai (Kategorie), Peri herméneiás (O vyjadřování), Analytika, Topika, Sofistikoi elenchoi (O sofistických důkazech),**

spisy metafyzické

— **Metafysika,**

spisy přírodně filozofické a přírodovědecké

— **Fysiké akroásis** neboli **Fysika (Přírodní filozofie), Peri úranú (O nebi), Peri geneseós kai fthorás (O vzniku a zániku), Meteórologika (O nebeských zjevech), Hai peri ta zóa historiai (Bádání o živočiších), Peri zóón morión (O částech živočichů), Peri zóón geneseós (O rozmnožování živočichů), Peri poreiás zóón,**

spisy psychologické

— **Peri psychés (O duši),**

spisy etické a politické

— **Éthika megala (Velká etika), Éthika Eudémeia (Etika Eudemova), Éthika Níkomacheia (Etika Nikomachova), Politika, Athénaión politeiá (Athénská ústava),**

spisy o slovesném umění

— **Peri poiétikés (O básnictví), Techné rhétoriké (Rétorika).**

III. Doba helénistická: 323—30 př. Kr.

Menandros: 342/1—293/2 př. Kr.; nová atická komedie.

Apollónios Rhodský: * mezi 295 a 290 př. Kr.; epos

— **Argonautika:** *O osudech Argonautů.*

Theokritos: asi 300—asi 260 př. Kr.; idyly (eidyllion).

IV. Doba římská: 30 př. Kr.—529 po Kr.

Plútarchos: asi 50—asi 120 po Kr.;

— **Bioi paralléoi (Srovnávací životopisy):** *Dvojice životopisů vynikajících Řeků a Římanů.*

— **Éthika:** *Filozofické spisy.*

Řím

I. Doba archaická: 240—80 př. Kr.

L. Livius Andronicus: asi 287—asi 204 př. Kr.; překlad Odysseie (Odusia).

Cn. Naevius: asi 270—201 př. Kr.; napsal (zachovány zlomky)

— **Bellum Poenicum:** *O 1. punské válce.*

komedie, tragédie.

T. Maccius Plautus: asi 251—184 př. Kr.; zachováno 21 komedií

— **Aulularia (Komedie o hrnci):** *Lakomý Euklio nalezne poklad ukrytý v hrnci; bojí se stále o jeho bezpečnost a často jej přemísťuje. Bohatý soused Megadorus ho chce zbavit domnělé chudoby, a tak si chce vzít bez věna jeho dceru. Ale tu svedl tajně Megadorův synovec Lykonides; ten se vyzná z poklesku své matce a křivdu chce napravit sňatkem. Mezitím jeho sluha ukradl Euklionovi poklad; lakomec je zdrcen. (Konec kusu se ztratil. Euklio asi dostal poklad zpět, ale vyléčil se ze své lakoty a dal jej mladým manželům.)*

— **Miles gloriosus (Chlubný voják):** *Athénský mladík Pleusikles miluje hetéru Philokomasium. Za Pleusiklovy nepřítomnosti si získá dívku velkými dary chvástavý důstojník Pyrgopolinices a odveze ji do Efesu. Když se to Pleusikles dozví, přijde rychle do Efesu a ubytuje se v sousedním domě u přítele svého otce. Jeho otrok Palaestrio probourá zeď mezi oběma domy, takže se Pleusikles může tajně scházet se svým děvčetem. Potom si Palaestrio vymyslí další lest. Důvěrně oznámí důstojníkovi, že mladá a krásná manželka starého souseda je do něho šíleně zamilována a chce se kvůli němu dát rozvést se svým mužem. Samolibý důstojník s radostí přijme tuto zprávu, ale neví, jak by se zbavil dívky Philokomasia. Palaestrio mu hned poradí, aby ji propustil. Důstojník to udělá a dívka rychle odpluje s Pleusiklem a Palaestriem z Efesu. Když však přijde důstojník do sousedova domu, je nemilosrdně zbit sluhou a vyhozen na ulici. Tehdy pozná, že byl oklamán.*

— **Menaechmi (Blíženci):** *Z dvou bratrů blíženců jeden, Menaechmus, se rodičům ztratil; dostal se do domu bohatého bezdětného kupce v Epidamnu, a ten mu odkázal své jmění. Druhý bratr, Sosikles, přezvaný po ztraceném na Menaechma, hledá po letech ztraceného bratra. Přijde také do Epidamnu se svým sluhou Messenionem, a poněvadž si jsou oba blíženci zcela podobní, vzniká záměnou množství komických situací. Konečně se oba bratři poznají.*

— **Pseudolus, Bacchides (Dvě Bakchidy), Truculentus (Neotesanec), Mostellaria (Komedie o strašidle), Mercator (Kupec), Asinaria (Komedie o oslích penězích), Curculio (Pilous), Casina, Epidicus, Persa (Peršan), Amphitruo, Captivi (Zajatci), Trinummus (Trojgroš), Cistellaria (Komedie o skříňce), Rudens (Lano), Vidularia, Poenulus (Kartágiňan), Stichus.**

Q. Ennius: 239—169 př. Kr.; napsal (zachovány zlomky)

— **Annales:** *Římské dějiny od Aenea až do současnosti autorovy.*

— **Saturae (Směs):** *Sbírka krátkých, obsahem i formou pestrých básní zábavně didaktického rázu. tragédie.*

M. Pacuvius: 220—asi 130 př. Kr.; tragédie (ve zlomcích)

— **Antiopa, Teucer, Chryses, Paulus.**

P. Terentius Afer: asi 190—159 př. Kr.; 6 komedií

— **Andria (Dívka z Andru):** *Mladý Pamphilus miluje opuštěnou dívku Glycerium z ostrova Andru, má si však vzít Philumenu, dceru souseda Chremeta. Ten, když se dozví o jeho lásce, odřekne mu ruku své dcery. Pak přemluven Pamphilovým otcem odvolá své odmítnutí. Pamphilovi se narodí dítě z Glycerie. Chremestus ihned zase zruší svůj slib. Ukáže se však, že je Glycerium ztracená dcera Chremetova. I stane se ženou Pamphilovou, kdežto Philumenu dostane jeho přítel Charinus.*

— **Hecyra (Tchyně):** *Mladý Pamphilus je otcem přinucen vzít si Philumenu, kterou nemá rád. Nakonec se pro její ušlechtilou povahu do ní zamiluje. Za jeho dočasně nepřítomnosti se Philumena náhle vrátí ke svému otci. Byla totiž násilně svedena neznámým mladíkem, a nyní se jí narodilo dítě. Pamphilus se to dozví, je nešťasten, poklesek své ženy neprozradí, ale do svého domu ji nepřijímá. Odchod Philumenin byl zprvu kladen za vinu její tchyni. Později se otcové domnívali, že je příčinou roztržky hetéra Bakchis, dřívější Pamphilova milenka. Ta se však mladé ženy ujme a vypátrá, že je otcem Philumenina dítěte sám Pamphilus.*

— **Heautontimorumenos (Sebetrapič), Adelphoe (Bratři), Eunuchus (Kleštěnec), Phormio.**

L. Accius: 170—asi 86 př. Kr.; tragédie (ve zlomcích)

— **Achilles, Troades, Hecuba, Atreus.**

C. Lucilius: asi 180—102 př. Kr.; satiry (ve zlomcích)

— **Saturae (Smíšené básně).**

M. Porcius Cato Maior, zvaný Censorius: 234—149 př. Kr.;

— **Libri ad filium** (příručky týkající se hospodářství, lékařství, řečnictví a vojenství, určené pro autorova syna), **Origines (Počátky; římské dějiny od doby královské do autorovy smrti), De agricultura (O zemědělství; jediný zachovaný spis Katonův).**

II. Doba klasická čili „zlatá“: 80 př. Kr.—14 po Kr.

T. Lucretius Carus: asi 97—55 př. Kr.; epikurejec, didaktický epos

— **De rerum natura (O přírodě):** *Vykládá filozofii Epikurovu. 1. kniha obsahuje důkazy, že základem všeho jsou atomy a prázdno; ve 2. knize se vykládá o tvarech a pohybech atomů, ve 3. knize o podstatě duše, ve 4. knize o psychických procesech, v 5. knize o kosmologii a vzniku lidské civilizace, v 6. knize o kosmických a meteorologických jevech.*

C. Valerius Catullus: asi 84—asi 54 př. Kr.; zachována sbírka 116 básní; je věnována Corneliu Nopotovi a obsahuje tři skupiny básní: 1. rozsáhlejší skladby; 2. cyklus epigramů psaných elegickým distichem, většinou satirických; 3. lyrické milostné básničky, v nichž zachytil historii své osudné vášně ke Klodii, uvedené pod jménem Lesbia, od prvního okouzlení a obapolného štěstí až po hořké zklamání a konečný rozchod.

M. Tullius Cicero: 106—43 př. Kr.; řečník a filozof, spisy teorie řečnictví

— **De oratore (O řečníku):** *Vyložil své pojetí dokonalého řečníka. Řečník má být zároveň státníkem, a to filozoficky vzdělaným.*

— **Brutus:** *Polemizuje proti stoupencům tzv. atického řečnického slohu; polemice předchází výklad o vývoji římského řečnictví od nejstarších dob do autorovy současnosti.*

— **Orator (Řečník):** Řeší otázku slohu. Dokonalý řečník má ovládat sloh střízlivý, střední i velkolepý a má jich používat podle okolností.

spisy filozofické

— **De re publica (O státě):** Rozmlouvá se zde o nejlepší ústavě, která má slučovat prvky monarchické, aristokratické a demokratické, jako tomu bylo u římské ústavy do 2. stol. př. Kr., o spojení moci a spravedlnosti a o vedoucím státníku obce a jeho výchově.

— **De legibus (O zákonech):** Teorie práva; rozlišuje právo přirozené, božské a ostatní.

— **Academica:** Otázky poznání.

— **De natura deorum (O přirozenosti bohů), De divinatione (O věštění), De fato (O osudu):** Otázky náboženské.

— **De finibus bonorum et malorum (O nejvyšším dobru a zlu), Tusculanae disputationes (Hovory tuskulské), De officiis (O povinnostech), Laelius de amicitia (Laelius o přátelství), Cato Maior de senectute (Kato Starší o stáří):** Spisy etické.

sbírky 864 dopisů

— **Epistulae ad familiares, Epistulae ad Atticum, Epistulae ad Quintum fratrem, Epistulae ad Brutum,**

z asi 100 řečí soudních a politických je zachováno 58

— **Orationes in Verrem (Řeči proti Verrovi), De imperio Cn. Pompei (O vrchním velení Cn. Pompeia), In Catilinam orationes IV (Čtyři řeči proti Katilinovi).**

C. Iulius Caesar: 100—44 př. Kr.; vojevůdce a státník,

— **Commentarii de bello Gallico (Zápisky o válce galské):** Caesar popisuje válku, kterou vedl v Galii v letech 58—52 př. Kr., jakož i výpravy do Germánie a Británie, a to tak, že každá ze sedmi knih zachycuje události jednoho roku. Nacházíme tu cenné popisy krajin a jejich obyvatel, kulturněhistorické obrazy z galského a germánského života.

— **Commentarii de bello civili (Zápisky o válce občanské):** V tomto nedokončeném díle o třech knihách jsou popsány první dva roky občanské války, tj. rok 49 a 48 př. Kr.

C. Sallustius Crispus: 86—35 př. Kr.; historik,

— **Coniuratio Catilinae (Spiknutí Katilinovo):** Zpracována historie Katilinova spiknutí z roku 63 př. Kr.

— **Bellum Iugurthinum (Válka s Jugurtou):** Válka Římanů s numidským králem Jugurtou, vedená v letech 111—105 př. Kr. Na velitelích z řad nobility ukazuje morální úpadek této římské aristokratické elity. V protikladu k nim stojí C. Marius konečný vítěz nad Jugurtou.

— **Historiae:** Římské dějiny z let 78—67 př. Kr. Zachováno ve zlomcích.

P. Vergilius Maro: 70—19 př. Kr.;

sbírka 10 eklog

— **Bucolica (Zpěvy pastýřské):** Děj je umístěn do ideálního světa pastýřů, žijících jen lásce a poezii. Zčásti to však jsou alegorie, v nichž pod maskou pastýře hovoří básník sám o básnictví, o veřejném životě, o novém zlatém věku bez válek.

didaktický epos

— **Georgica (Zpěvy rolnické):** Obsahuje čtyři zpěvy věnované: 1. rolnictví, 2. sadařství a vinařství, 3. chovu dobytka, 4. včelařství.

hrdinský epos

— **Aeneis:** Básník chce opěvovat muže, jehož štal světem Junonin hněv, a jeho boje o novou otčinu. Sedmého roku po dobytí Troje plaví se Aeneas od Sicílie k Itálii, je však bouří zahánán ke Kartágu, kde ho přátelsky přijme kartáginská královna Dido, která se do něho dokonce zamiluje. Při hostině ho královna vyzve, aby vyprávěl o svých osudech: Trojané se dali oklamat Řeky, vtáhli do hradeb dřevěného koně s ukrytými bojovníky a v noci ve spánku byli přepadeni. Na podnět Venuše se Aeneas dal s otcem Anchisem, synem Askaniem a choť Kreusou, která se pak ztratila, na útěk. Uprchlíci z Troje vyplují na dvaceti korábech pod vedením Aeneovým hledat novou vlast. Podle věštb pluli kolem Sicílie do západní Itálie. Na další cestě do Itálie je bouře zahнала k Africe. Poněvadž Juno chce upoutat Aenea v Africe, dojde k manželskému svazku

Aeneově a Didonině. Za krátký čas ho však Jupiter vyzve k další cestě a on poslechne. Nešťastná Dido se usmrtí. Trojané jsou bouří přinuceni znovu přistát u západní Sicílie. Tam oslaví hrami výročí smrti Anchisovy. Trojské ženy, nechťejíce se dále plavit, podpálí loď. Aeneas usídí nebojovnou část Trojanů a plaví se do Kum. Podle věštby navštíví se Sýbylou Deiphobou podsvětí; v sídle blažených se setká s otcem Anchisem. Ten mu ukáže duše, které se mají vtělit do příštích vynikajících mužů Říma, mezi nimi Augusta, a předpovídá boje, které musí Aeneas podstoupit. Aeneas dopluje do Latia a král Latinus mu nabídne ruku své dcery Lavinie. Ale Juno pošle choť Latinovu a krále Rutulů Turna, jenž chtěl Lavinii za manželku, proti Trojanům. Aeneas hledá pomoc u Euandra, jenž přišel z Arkádie a usadil se na Pallanteu (příští Palatin). Dále chce získat za spojence Etrusky; na cestě k nim dostane od Venuše nádherné zbraně ukuté Vulkánem. Mezitím Turnus na popud Junonin zle doléhá na trojský tábor. Dva mladí přátelé Nisus a Euryalus chtějí uniknout z tábora a vyhledat Aenea, ale jsou dopadeni a zabití. Turnus pak vnikne až do trojského tábora, ale byv opuštěn Junonou, musí utéci. Aeneas uzavře spojenectví s Etrusky a vrátí se na pomoc svému táboru. Latinové jsou poraženi, Turnus vyvázne jen s přispěním Junoniným. Nálada Latinů se obrací proti Turnovi; ten rozhodne ukončit válku soubojem s Aeneem. V souboji ho Aeneas usmrtí.

Q. Horatius Flaccus: 65—8 př. Kr.; sbírky básní

— **Iambi (Jamby)**, podle jiného názvu **Epodi (Epódy)**: Sbíрка sedmnácti útočných a žertovných básní.

— **Sermones (Rozprávky)** čili **Satirae (Satiry)**, **Carmina (Básně či Ódy)**.

Albius Tibullus: asi 55—asi 17 př. Kr.; elegie.

S. Propertius: asi 50—16 po Kr.; elegie.

P. Ovidius Naso: 43 př. Kr.—asi 18 po Kr.;

— **Amores (Milostné zpěvy)**: Tři knihy milostných elegií.

— **Heroides (Listy heroin)**: Sbíрка patnácti smyšlených básnických listů, v nichž promlouvají slavné ženy herojské doby k svým vzdáleným milencům nebo manželům.

— **Medicamina faciei femineae (Pomůcky k pěstění ženské tváře)**: Zveršované předpisy kosmetické; zachován jen zlomek.

— **Ars amatoria (Umění milovat)**: V první knize této didaktické básně se radí mladíkům, kde mohou nalézt dívku a jak si lze získat její lásku; v druhé knize pak, jak si lze její náklonnost udržet. Ve třetí knize se udílejí podobné rady dívkám.

— **Remedia amoris (Léky proti lásce)**: V této didaktické básni, jež je opačné tendence než Umění milovat, se podává návod, jak čelit nešťastné a beznadějně lásce.

— **Metamorphoses (Proměny)**: Bezmála 250 mýtů, jejichž hlavním motivem je proměna člověka v boha, hvězdu, zvíře, kámen apod., řidčeji naopak, nebo vůbec změny bytostí a věcí. V krátkém úvodě udává básník téma svého díla a vyzývá bohy o přispění. Od změn, za nichž vznikl z chaosu svět, přes stvoření člověka, zhoršování lidských pokolení a potopu přichází k novému lidstvu, jež vzniklo z potomstva Deukaliona a Pyrrha. Dále sleduje dobu, kdy vzniklo spojením bohů se smrtelnicemi pokolení héroů (Faëthon, Europe aj.), na to navazuje pověsti thébské (Kadmos a jeho rod) a argolské (Perseus). Kolem Múz seskupil rozmanité báje (mj. báje o únosu Persefony) a připojil na ně báje o potrestání lidí, kteří se opovážili vzdorovat bohům (Arachne, Niobe aj.). Přes pověsti thesalské (Iason, Médeia) a athénské (Theseus) svádí pak básník proud vyprávění na báje souvisící s krétským králem Minoem (Aiakos, Minotauros, Daidalos, Ikaros). Následují pověsti aitolské (Meleagros, lov na kance kalydonského), a pásmo se opět obrací k Theseovi a skrze něho k Herakleovi. Další báje jsou seskupeny kolem postavy pěvce Orfea. Odtud spěje básník přes několik lokálních pověstí (Midas, Peleus, Keyx a Alkyone) k trojskému okruhu (Achilleus, spor o jeho výzbroj). Přirozené pokračování je dáno pověstmi o Aeneovi. Po několika starořímských bájích (Pomona a Vertumnus, Romulus, Numa a Pythagoras, Asklepios) dospívá pak básník k apoteóze C. Iulia Caesara. Dílo se končí závěrem, v němž autor prorokuje své básni nesmrtelnost.

— **Fasti (Kalendář)**: V každé knize, věnované jednomu měsíci, vysvětluje básník jméno toho měsíce, uvádí východ a západ souhvězdí v tomto měsíci a vypráví báje o původu oněch souhvězdí. Potom probírá jednotlivé dny a obšírněji pojednává o těch, na které připadá svátek, slavnost nebo nějaké výročí. Přitom vypráví pověsti a báje vysvětlující vznik slavností, líčí slavnostní obřady a zvyky, popisuje chrámy a jiné stavby, uváděje i tradici, která se k nim pojí. Dokončena je jen první polovina díla.

— **Tristia (Žalozpěvy):** *Hlavním obsahem těchto elegií jsou nářky nad vyhnáním a prosby o zmírnění trestu; na konci čtvrté knihy je autorův životopis.*

— **Epistulae ex Ponto (Listy z Pontu).**

— **Ibis:** *Rozsáhlá elegie útočného obsahu. Básník v ní klnе nejmenovanému nepříteli v Římě, který ho hanobil a poškozoval.*

— **Haliutica (Báseň rybářská):** *Didaktický epos o černomořských rybách. Zachován jen úryvek.*

T. Livius: 59 př. Kr.—17 po Kr.;

— **Ab Urbe condita (Od založení Města):** *Římské dějiny od založení Říma do roku 9 př. Kr. Ze 142 knih zachována 1.—10. a 21.—45. kniha.*

III. Doba „stříbrná“: 14—117 po Kr.

Phaedrus: 1. pol. 1. stol. po Kr.; bajky

— **Fabulae Aesopiae (Ezopské bajky):** *Zachována jen malá část.*

A. Persius Flaccus: 34—62; satiry.

D. Iunius Iuvenalis: asi 50—asi 127; satiry.

M. Valerius Martialis: asi 40—asi 100; epigramy.

M. Annaeus Lucanus: 39—65; historický epos

— **Pharsalia (Farsalsko) nebo Bellum civile (Válka občanská):** *Vypráví o občanské válce mezi Caesarem a Pompeiem.*

C. Valerius Flaccus: † asi 90 po Kr.; nedokončený epos

— **Argonautica:** *Vypráví o výpravě Argonautů za zlatým rounem do Kolchidy pod vedením Iasonovým.*

Ti. Catus Silius Italicus: 25—101; historický epos

— **Punica:** *Vypráví události druhé punské války.*

P. Papinius Statius: asi 45—asi 96;

— **Thebais (Báseň o Thébách):** *Mytologický epos. Obsahem je spor Oidipových synů Polyneika a Eteoklea o vládu v Thébách, vypuzení Polyneika a výprava sedmi proti Thébám; končí se smrtí obou bratrů.*

— **Achilleis (Báseň o Achilleovi):** *Nedokončený mytologický epos; vypráví o mládí Achilleově na ostrově Skyru, o jeho první lásce a o jeho odchodu k Troji.*

— **Silvae (Lesy):** *Sbírka příležitostných básní.*

Petronius Arbiter: 1. stol. po Kr.; román

— **Saturae (Satyrikon):** *Předvádí bohémskou společnost dvou mladých lidí, Enkolpia a Ascylta, a jejich milovaného chlapce Gitona. Prohřešili se proti bohu Priapovi, byli jeho hněvem štváni po světě a prožívali všelijaká dobrodružství, zejména milostná. Tato společnost se později rozmnožila o básníka Eumolpa. Zachováno ve zlomcích. Nejrozsáhlejší a nejsouvislejší je úryvek zvaný **Cena Trimalchionis (Hostina Trimalchionova)**, jehož námětem je hostina pořádaná bohatým propuštěncem, na niž jsou hrdinové románu pozváni; ta se nakonec mění v pusté cpaní břicha a opjívání. Trimalchio i se svou ženou se objevují jako hostitelé velmi štedří, ale nevzdělaní a nevkusní. Naši hosté se marně pokoušejí uniknout. Za všeobecné opilosti začne Trimalchio předvádět svůj pohřeb. Do domu vniknou hasiči v domnění, že hoří; bohémové uprchnou.*

L. Annaeus Seneca: asi 4 př. Kr.—65 po Kr.; filozof,
9 tragédií

— **Hercules furens (Šílící Herkules), Troades (Trojanky), Phoenissae (Féničanky), Medea, Phaedra, Oedipus, Agamemno, Thyestes,**

menippejská satira

— **Divi Claudii apocolocyntosis (Ztykvení božského Klaudia):** *Líčí, jak byl Klaudius z nebe vyhnán do podsvětí.*

filozofické spisy

— **Dialogi (Dialogy), De clementia (O dobrotivosti), De beneficiis (O dobrodiních), Epistulae morales ad Lucilium (Listy Lucilioví).**

C. Plinius Caecilius Secundus, zvaný Minor: 61/2—asi 114;

— **Panegyricus ad Traianum (Chvalořeč na Trajána), Epistulae (Dopisy).**

P. Cornelius Tacitus: asi 55—asi 120; historik,

— **De vita et moribus Iulii Agricolae (O životě a mravech Julia Agrikoly):** *Životopis Tacitova tchána, dlouholetého správce Británie, který byl Domiciánem, žárlivým na jeho vojenské úspěchy, odvolán a pak žil v soukromí. Když zemřel, bylo podezření, že ho císař dal otrávit.*

— **Germania sive De origine, situ, moribus ac populis Germanorum (Germánie neboli O původu, poloze, zvycích a národech germánských),**

— **Dialogus de oratoribus (Rozmluva o řečnících):** *O úpadku řečnictví, jehož hlavní příčina se shledává v přeměně republiky v monarchii.*

— **Historiae (Dějiny):** *Římské dějiny od smrti Neronovy do smrti Domiciánovy, tj. v letech 69—96. Zachováno ve zlomcích.*

— **Ab excessu Divi Augusti (Od smrti božského Augusta) čili Annales (Letopisy):** *Římské dějiny od smrti Augustovy do smrti Neronovy, tj. v letech 14—68. Zachováno ve zlomcích.*

IV. Doba „měděná“ nebo „železná“: 117—476 po Kr.

L. Apuleius: * asi 125 po Kr.; román

— **Metamorphoses (Proměny), též Asinus aureus (Zlatý osel):** *Hrdina románu cestuje do Thessalie, pověstně svými kouzelnicemi. Nešťastnou náhodou je proměněn v osla; v této podobě prožívá různá dobrodružství, měně ustavičně pány. Nakonec mu je milostí bohyně Isidy vrácena jeho pravá podoba. Nejdelší z četných odboček románu vypráví o lásce Amora a Psychy.*

C. Suetonius Tranquillus: asi 69—asi 140; napsal

— **De viris illustribus (O vynikajících mužích):** *Životopisy římských básníků, prozaiků, řečníků, filozofů a gramatiků. Zachováno ve zlomcích.*

— **De vita Caesarum (Životy císařů):** *Životopisy římských císařů od Julia Caesara až po Domiciána.*

PŘEHLED DĚJIN

Řecko

minojská civilizace: po r. 2000—1. pol. 14. stol. př. Kr.

kolem 2000 př. Kr. příchod Řeků na řeckou pevninu

mykénská civilizace: 16. stol.—2. pol. 12. stol. př. Kr.

asi 11. stol. př. Kr. příchod Dóřů a „severozápadních“ Řeků

temné (homérské) období: asi 1100—asi 800 př. Kr.

archaické období: 800—500 př. Kr.

(velká řecká kolonizace)

776 př. Kr. 1. olympijské hry (tradiční datum)

594/3 př. Kr. Solonovy reformy

asi 561—510 př. Kr. tyranida Peisistratovců v Athénách

asi 508 př. Kr. Kleisthenovy reformy

klasické období: 500—334 př. Kr.

490 př. Kr. bitva u Marathonu (Dareios × Miltiades)

480 př. Kr. bitva u Thermopyl († spartský král Leonidas), Artemisia a Salaminu (Xerxes)

479 př. Kr. bitva u Plataj a Mykale

478/7 př. Kr. založen delský (athénský) námořní spolek

443—429 př. Kr. Perikles stratémem v Athénách

431—404 př. Kr. peloponéská válka

359—336 př. Kr. vláda Filippa II. Makedonského

338 př. Kr. bitva u Chaironeie

337 př. Kr. korintský spolek

helénistické období: 334—146 př. Kr.

336—323 př. Kr. vláda Alexandra Velikého

334 př. Kr. tažení proti Persii

331 př. Kr. založení egyptské Alexandrie

331 př. Kr. bitva u Gaugamel (Dareios III. na útěku zabit)

168 př. Kr. bitva u Pydny

148 př. Kr. Makedonie římskou provincií

146 př. Kr. Řecko římskou provincií (→ Achaia)

Řím

1200—1000 př. Kr. příchod italských kmenů

doba královská: 753—510 př. Kr.

753 př. Kr. založení Říma (21. 4.), Romulus 1. králem (tradiční datum)

510 př. Kr. vyhnání Tarquinia Superba, založení republiky (tradiční datum)

republika: 509—27 př. Kr.

449 př. Kr. Zákony XII desek (tradiční datum)

265 př. Kr. dobytí Volsinií, ovládnutí Itálie

264—241 př. Kr. 1. punská válka proti Kartágu

218—201 př. Kr. 2. punská válka proti Hannibalovi (P. Cornelius Scipio)

149—146 př. Kr. 3. punská válka, definitivní zničení Kartága

148 př. Kr. Makedonie římskou provincií

146 př. Kr. Řecko římskou provincií (→ Achaia)

133—122 př. Kr. reformní činnost Ti. & C. Sempronia Graccha

107—100 př. Kr. C. Marius, vznik profesionální žoldnéřské armády

90—88 př. Kr. válka s italskými spojenci, udělení římských občanských práv italskému svobodnému obyvatelstvu

82—79 př. Kr. Sullova diktatura

73—71 př. Kr. Spartakovo povstání

63 př. Kr. Katilinovo spiknutí

60 př. Kr. 1. triumvirát: Cn. Pompeius, Licinius Crassus, C. Iulius Caesar

49—45 př. Kr. občanská válka

44 př. Kr. zavraždění Caesara

43 př. Kr. 2. triumvirát: M. Antonius, M. Aemilius Lepidus, C. Octavianus

principát: 27 př. Kr.—284 po Kr.

27 př. Kr. Oktaviánovi udělen titul prvního muže senátu („princeps“) a čestný přídomek „Augustus“

dominát: 284—476 po Kr.

284 po Kr. počátek Diokleciánovy vlády, titul „dominus et deus“

293 po Kr. zavedena tetrarchie

313 po Kr. edikt milánský

330 po Kr. založení Konstantinopole

395 po Kr. rozdělení impéria na západořímskou a východořímskou říši (východořímská říše → byzantská říše)

476 po Kr. zánik západořímské říše

529 po Kr. uzavření pohanských filozofických škol v Athénách

1453 po Kr. zánik byzantské říše (dobytí Konstantinopole osmanskými Turky)

POUŽITÁ LITERATURA

1. Augusta, P.—Honzák, F.: *Jak se žilo ve starověku*. 1. vyd. Praha, Albatros 1989. [142 s.]
2. *Encyklopedie antiky*. Red. L. Svoboda. 2. vyd. Praha, Academia 1974. 744 s.
3. Friedrich, G.: *Rukověť křesťanské chronologie*. 2. vyd. Praha, Paseka 1997. [338 s.]
4. Pražák, J. M. aj.: *Latinsko-český slovník k potřebě gymnasií a reálných gymnasií*. 15. vyd. Praha, Česko-slovenská grafická unie 1941. [1348 s.]
5. Novotný, F. aj.: *Základní latinská mluvnice*. 2. vyd. Jinočany, H & H 1992. [297 s.]
6. Pečírka, J.: *Dějiny pravěku a starověku*. 1. vyd. Praha, SPN 1979. 2 sv.
7. Pech, J.: *Latina pro gymnázia. 1. díl*. 2. vyd. Praha, Leda 1995. [404 s.]
8. Souček, J.: *Dějiny pravěku a starověku*. 1. vyd. Praha, Práce 1995. 184 s.
9. Stiebitz, F.: *Stručné dějiny řecké literatury*. 3. vyd. Praha, SPN 1987. 274 s.
10. Stiebitz, F.: *Stručné dějiny římské literatury*. 3. vyd. Praha, SPN 1977. 294 s.
11. Špaňár, J.—Kettner, E.: *Latina pro gymnázia*. 7. vyd. Praha, SPN 1993. [478 s.]
12. Ürögdi, G.: *Tak žil starý Řím*. 1. vyd. Praha, Orbis 1968. [258 s.]
13. Vidman, L.: *Od Olympu k Panteonu*. 2. vyd. Praha, Vyšehrad 1997. 232 s.
14. Zamarovský, V.: *Dějiny psané Římem*. 3. vyd. Praha, Český spisovatel 1995. 456 s.